

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра літератури, методики її навчання, історії культури
та журналістики

Середня освіта (Українська мова та література)

014.01 Середня освіта (Українська мова та література)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

Антимілітаристський дискурс малої прози О.Довженка
(«Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати»)

Студентки **Ільченко Валентини Іванівни**

Науковий керівник – Н.І. Михальчук,

канд. філол. наук, доцент кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики

Рецензенти: Капленко О. М., кандидат філологічних наук,
доцент кафедри літератури, методики її навчання,
історії культури та журналістики;

Кайдаш А. М., кандидат філологічних наук,
доцент викладач Ніжинського обласного педагогічного ліцею
Чернігівської обласної ради

Допущено до захисту: _____ 2023 р.

Завідувач кафедри _____

д. педагог. н., проф. Ю.І. Бондаренко

АНОТАЦІЯ

Магістерську роботу присвячено дослідженню антимілітаристського дискурсу малої прози О. Довженка («Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати»).

У першому розділі висвітлено зміст та особливості військової тематики в українській літературі 50-х-60-х років ХХ століття. Доведено, що художні тексти про період Другої світової війни представляють різне сприйняття воєнного досвіду, але водночас усі ці твори об'єднані спільністю екзистенційного дискурсу антимілітаристського змісту, зокрема, літературну спадщину О. Довженка характеризуємо особливим піднесенням почуттів та емоцій, глибокими сентенціями про роль людини на війні.

У другому розділі репрезентовано домінуючі категорії екзистенції персонажа та онтологічну проблематику новел «Воля до життя», «Сій, смерть, зупинись». Доведено, що онтологічна наповненість антимілітаристської новелістики автора зумовлена контекстуальним осмисленням реальної боротьби за свободу рідного краю, що надає життєвого сенсу головним персонажам творів. Зосереджено увагу на проблемі формування героїчного характеру персонажа в оповіданні «Ніч перед боєм». В оповіданні «Мати» обґрунтовано особливість українських архетипів, зокрема, Роду, Світового дерева, Дому, Матері, Слова, Дороги, Долі.

У роботі з'ясовано, що персонажі в малих прозових творах О. Довженка втілюють гуманістичну концепцію, ціннісними орієнтирами якої є людяність, патріотизм, героїзм, людська й національна гідність, відвага, саможертвність.

Ключові слова: антимілітаристський дискурс, архетипні образи, героїзм, засоби психологізації образу-персонажа, категорія екзистенції, мала проза О. Довженка, онтологічна проблематика.

ANNOTATION

The master's thesis is devoted to the study of the anti-militarist discourse of Oleksandr Dovzhenko's short prose ("The Night Before the Battle," "The Will to Life," "Mother").

The anti-militarist discourse of Ukrainian prose of the 50s - 60s of the 20th century is analysed at the level of ideological and thematic content: through the expansion of topics, ontologization of issues, glorification of the character's personality.

It was proven that literary texts about the Second World War show different perceptions of war experience, but all the works are united by the prevailing existential discourse of anti-militarist content.

The master's thesis examines the dominant categories of the existence of the character and the ontological problems of the short stories "The Will to Life", and "Stop, Death, Stop". It has been proven that the ontological content of the author's short stories is determined by the conceptual understanding of the problem of war and the search for the meaning of life by the main characters. Attention is concentrated on the problem of forming the heroic individuality of the character in the story "The Night Before the Battle". The story "Mother" substantiates the peculiarity of Ukrainian archetypes: the Family, the World Tree, the House, the Mother, the Word, the Road, and Fate.

The work established that the characters of Oleksandr Dovzhenko's short prose embodies a humanistic concept, the value guidelines of which are humanity, patriotism, heroism, human and national dignity, courage, and self-sacrifice.

Keywords: anti-militaristic discourse, a short story, a story, an image-character, an archetypal image, means of psychologization, ontological problems.

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП.....	4
I. ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗДІЛ.....	8
1.1 Тема війни в українській літературі 50-х-60-х років ХХ століття.....	8
1.2 Воєнна тематика прози О. Довженка у літературно-критичному дискурсі.	17
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ ТА ПОЕТИКИ	
АНТИВОЄННОЇ МАЛОЇ ПРОЗИ О. ДОВЖЕНКА.....	23
2.1. Домінантні категорії екзистенції персонажа та онтологічна проблематика новел «Воля до життя», «Сій, смерть, зупинись».....	23
2.2. Проблема формування героїчного характеру персонажа в оповіданні «Ніч перед боєм».....	34
2.3. Функціональна роль архетипних образів в оповіданні «Мати».....	40
2.4. Засоби психологізації образу-персонажа: спогади, роздуми, переживання, літературний портрет, пейзаж.....	46
ВИСНОВКИ.....	55
ЛІТЕРАТУРА.....	57

ВСТУП

Друга світова війна шокувала нечуваним розмахом за кількістю охоплених країн і жертв. Водночас це вплинуло на світову літературу, породивши нові тенденції та проявивши яскравих митців. Знекровленою входила українська література в Другу світову війну. Напередодні було знищено цілу когорту українських письменників і фактично через це на сьогодні залишилося дуже мало текстів, написаних усередині війни.

Війна зазвичай загострює громадянські та культурні проблеми суспільства. Україна через своє особливе геополітичне становище й перебування на межі західної та східної цивілізацій віками була втягнута в криваві війни, через що багато поколінь наших попередників зазнали на собі драматичних випробувань, що супроводжують роки лихоліття. Особливо масштабними були збройні конфлікти в ХХ столітті.

У нашій країні відбувалася поетапна мілітаризація суспільної свідомості, що виявилось в різних сферах життя, зокрема в культурі. Упродовж великих і малих збройних конфліктів, під знаком яких минула більша половина ХХ століття, сформувалася особлива психологія людини, що була змушена жити й працювати в умовах постійної загрози для життя. Друга світова війна стала найбільшою катастрофою в історії людства, загостривши відчуття кризи та дезорієнтації у свідомості культури. Переживання людиною «межових ситуацій» (К. Ясперс) неодмінно актуалізує екзистенційний аспект свідомості, спонукає до глибоких міркувань про життя і смерть, про ключові проблеми особистості, а також про долю народу, держави, культури й цивілізації. Таку свідомість характеризує постійне відчуття розгубленості, кризи, відчаю. Зрозуміло, що досвід війни акумулює ці відчуття, що безпосередньо відбилося у воєнній прозі яка носить антимілітаристський характер, тобто засуджує війну, воєнну політику держави, адже війна не має серця і не розуміє жодної мови, зате торкається кожного і на всіх залишає шрами. Українські письменники показали трагедію України під час війни, висвітлили тип пересічного воїна-українця, який здатен на справедливу відсіч будь-якому агресору.

Художні твори про війну нині стають актуальними як ніколи у контексті повномасштабного вторгнення російської армії в Україну. Нині відбувається ототожнення переживань читача з тими, що випали на долю літературних героїв, які перебували у війні під час протистоянь фашистській агресії у 1941-1945 роках. Тоді війна розгорнулася на території радянської імперії та за її межами під час визволення Європи. Тому наразі у літературознавстві актуально постає питання нового прочитання творів про війну класиків радянської літератури. Екзистенційний дискурс антивоєнних творів розгортається як проблема втрати життєвого сенсу, самотності, кризи ідентичності, самовідчуження, тривкого воєнного синдрому. Поетикальна парадигма цих творів обумовлена експресіоністським світобаченням авторів, пов'язаним з мотивами душевного і фізичного болю, межовими станами буття, онтологізацією життя й смерті.

Антивоєнний та антимілітаристський дискурс української літератури 50-х – 60-х рр. ХХ ст. формується насамперед творчістю О. Довженка та О. Гончара, їхньою романістикою, повістями та малою епічною формою. На жаль, до сьогодні актуальною для літературознавчих досліджень була велика та середня епічна форма у творчості цих митців. Наукові розвідки Т. Гундорової, І. Захарчук, О. Ковальчука, В. Хархун та ін. зосереджені на аналізі проблематики та поетикальних особливостей романістики О. Гончара, кіноповісті О. Довженка «Україна в огні», які, на думку дослідників, вибудовують ревізійну модель війни. Антимілітаристський дискурс малої прози О. Довженка до сьогодні не достатньо актуалізований як об'єкт літературознавчого аналізу. Це зумовлює **актуальність і новизну** нашого дослідження.

Мета магістерської роботи аналіз антимілітаристського дискурсу малої прози О. Довженка («Ніч перед боем», «Воля до життя», «Мати»).

Мета дослідження зумовила виконання наступних завдань:

– простежити художню еволюцію теми війни в українській прозі 40-60-х років;

– проаналізувати проблематику оповідань та новел О. Довженка («Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати») в контексті антимілітаристського дискурсу;

– визначити засоби образотворення та характеротворення в антимілітарній малій прозі О. Довженка.

Об’єкт дослідження – мала проза О. Довженка («Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати»).

Предмет дослідження – антимілітаристський дискурс малої прози О. Довженка («Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати»).

Джерельною базою послуговували мала проза О. Довженка («Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати»).

Основні методи дослідження: добір і систематизація наукового матеріалу, теоретичний аналіз (вивчення основних теоретичних понять, які стосуються художнього стилю письменника), теоретичний синтез (узагальнення теоретичних відомостей про основні віхи формування творчого методу О. Довженка), системний аналіз проблематики й поетики малої прози О. Довженка.

Теоретико-методологічною основою магістерської роботи є праці Т. Гундорової, В. Дончика, О. Ковальчука, І. Захарчук, В. Хархун, в яких аналізується проблематика й поетика української антивоєнної прози, вибудовується її антивоєнний дискурс; феноменологічний підхід до аналізу літературно-художнього тексту при моделюванні картини світу в малій прозі О. Довженка; поетикальний підхід до аналізу художніх засобів і прийомів образотворення, сюжетобудови, композиції оповідань та новел О. Довженка.

Структура магістерської роботи: дослідження має вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел (54).

Загальний обсяг роботи 61 с.

Апробація результатів роботи. Магістерська робота була представлена на конференціях:

1. V Всеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ» - 16 лютого 2023 року.

Тема: Антимілітаристський дискурс малої прози О. Довженка («Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати»).

2. АРВАТІВСЬКІ ЧИТАННЯ – 2023. ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ, присвячена 95-річчю від дня народження академіка Ф. С. Арвата –17 травня 2023 року.

Тема: Воєнна тематика прози О. Довженка в літературно-критичному дискурсі

3. Міжнародна наукова конференція КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ – 08 листопада 2023 рік.

Тема: Функціональна роль архетипних образів в оповіданні Олександра Довженка «Мати».

За результатами магістерської роботи опубліковано тези у збірнику: Вісник студентського наукового товариства Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Тема: Воєнна тематика прози О. Довженка в літературно-критичному дискурсі.

Тема: Функціональна роль архетипних образів в оповіданні «Мати» Олександра Довженка

РОЗДІЛ І.

1.1 Тема війни в українській літературі 50-х-60-х років ХХ століття

Новий період новітньої історії літератури, кіно, живопису, інших видів мистецтва ознаменували 50-ті-60-ті роки ХХ сторіччя. Митці знову одержали можливість повернутися до осмислення і відображення загальнолюдських цінностей та ідеалів, до реальної людини з її багатогранними інтересами, запитами. Розірвавши сталінські ідеологічні пута, майстри почали детальніше працювати над воєнною тематикою, тож ця тема не тільки продовжила привертати увагу, але й зазвучала по-іншому.

Багато письменників, серед яких О. Довженко, Ю. Збанацький, О. Гончар, В. Близнець, Є. Гуцало, М. Стельмах, Гр. Тютюнник, П. Загребельний, а також поетів – Л. Костенко, А. Малишко, П. Тичина, М. Рильський та багато інших у своїй творчості розвивали тему війни. Таким чином, вона стала провідною темою в українській літературі ХХ століття.

«Новітнє українське» почало своє відродження. Покоління «шістдесятників» з'являється у літературі та мистецтві блискуче, талановито. Опір різних соціальних верств населення тогочасному режиму проявилось у політичній формі під назвою «шістдесятництво». Покоління письменників, які писали «літературу окопної правди» прийшло зі славнозвісною Хрущовською відлигою. Ті, хто пройшов війну, хто знав її зсередини й розумів в усіх проявах та жахіттях, взяли за перо. Але тогочасна надпотужна українська (радянська) цензура не давала можливостей для резонансного, правдивого звучання цих текстів.

Висвітлення тематики епохального явища в історії ХХ століття – Другої світової війни – це і виховання любові до рідної землі, до рідного народу, і формування людини-патріота, громадянина, воїна-захисника своєї Батьківщини. Адже під час лихоліття війни літератори зазвичай «крокували поруч з героями своїх майбутніх творів гарячими фронтовими шляхами, хоробро билися з ворогом, а коли потрібно було – віддавали своє життя...» [11, с. 20].

У творчості українських письменників характерно відобразилися душевні переживання та стани людини в умовах постійної смертельної загрози, недаремно Друга світова війна стала для митців справжнім випробуванням. Усі їхні твори поєднує спільність екзистенційного дискурсу антимілітаристського змісту, але водночас художні тексти відображають різне сприйняття воєнного досвіду.

Багато українських митців у своїй творчості активізували могутні патріотичні, національні почуття. Із сторінок їхніх щирих, палких творів усе частіше лунали безстрашні слова правди й любові до рідної землі, до милої серцю Батьківщини. Це явище було притаманно як під час Другої світової війни, так і в повоєнний час. Пекельна борня «вивільнила притлумлені більшовизмом сили української літератури, попустила пута народного духу, що один тільки й міг зарадити в цій трагедії» [20, с. 216].

В залежності від часу написання твору тема Другої світової війни в українській літературі розкривалася по-різному. До специфічних рис творів про цю війну в 50-х роках стали: уславлення героїзму українського народу, романтизація й часткова ідеалізація рис, які оголила війна – хоробрість, самопожертва, патріотизм, героїзм, дружба, згуртованість. А вже у 60-х роках спостерігалася зміна вектору зображення воєнної теми, тобто на перший план вийшли: зображення усієї правди про війну, первопричини початку війни, жорстока сталінська політика, невинуваті помилки у визвольній війні, недоліки й прорахунки радянського командування.

Переломним моментом у висвітленні воєнної тематики у вітчизняній літературі став вихід у 1959 році роману «Людина і зброя» Олеся Гончара. Письменник мав змогу поділитися з читачами важким солдатським досвідом, адже він мінометником пройшов страшну війну, розпочавши її юним у студентському батальйоні.

Не залишився поза увагою поціновувачів літератури і роман Леоніда Первомайського «Дикий мед», який вийшов наступного року. Цей твір – особливе явище розвитку радянського воєнно-патріотичного роману 60-х років,

адже прозі Л. Первомайського властиве тяжінням до поезики, до поглибленого показу тяжкої праці людини на війні, де боротьба за свободу постає як черговий етап неспинного життя суспільства, поєданого міцними, історично сформованими внутрішніми взаєминами.

Велику спадщину наступним поколінням залишив і творчий доробок Павла Загребельного, у якому широко висвітлена тема війни. Його власний воєнний досвід та пам'ять жорстокої війни описано в романах «Європа-45» (1959) і «Європа. Захід» (1961).

І хоча йому властиві неоднорідні елементи оповіді, белетристичний виклад думок, надлишкова інформативність, але в захист письменника зауважимо, що писав він ці твори, коли шукав свій стиль, вагався в думках і переконаннях. Все ж таки, митцю вдалося знайти довірливу тональність оповіді – і романи, які ми можемо назвати пригодницькими з елементами авантюри, читаються і сьогодні із захопленням. На той час іще жива була пам'ять війни, болючі рани душі не відпускали, і твори такого змісту були потрібні вкрай. У них, як зауважив критик В.Брюгген: «На емоційну мову перекладалися факти історії, тлумачились і виводили їх на пізнавальність і впливовість» [2, с.36]. Своєрідний зріз населення Європи, людей різних політичних поглядів, ментальностей – це інтернаціональний партизанський загін, який організовує диверсійні заходи на території нацистської Німеччини та окупованих нею країн. Там воює француз Ріго, німець Корн, поляк Дулькевич і навіть американець Вернер, а командує загоном радянський офіцер Михайло Скиба. Лейтенант Скиба – своєрідний політрук Радянської армії, це був «політичний лікбез», притаманний для романів того часу. Але «радянська» загоноу займається вищою, благородною метою – ворог у них один і мрія одна – мир після зтяжної війни. Ці романи були написані в непритаманному для того часу літературному стилі.

Про жінку в умовах жорстокостей війни, а потім і світу сучасного, зображено у творі «Юлія, або Запрошення до самовбивства» П. Загребельного. Катастрофізм художньо виражений зображенням бруталності й цинізму

фронтового інтимного життя, що духовно калічать жінку: «Боже ж мій, Боже!.. Там кров, там смерть, а тут як звірі... Я думала, всі чоловіки на війні, а тут їх більше, ховаються од фронту і все для себе, до себе, під себе...» [16, с. 43]. Усе, що вона може отримати серед вогню й смертей – це інфантильно-цнотливе кохання.

Безперечним лідером серед тогочасних авторів про Другу Світову є Олександр Довженко з його загальновідомою кіноповістю «Україна в огні». Твір було написано в активну фазу війни, у 1943 році. Його краще пропонувати читати разом з його щоденниками 41-45 років, щоб розуміти ту глибоку драму, у якій знаходився сам письменник. Автор відтворював життя простих людей на війні і в тилу, схарактеризував тогочасні цінності, загальнолюдські ідеали, які Довженко обстоював через зображення конкретних характерів. Зокрема, проливає світло не лише на події 1941-1945 років, а й на сталінський кривавий режим, тож трагедійне звучання твору суперечило офіційній думці щодо реалій війни, а тому і викликало різко негативну оцінку Сталіна та його прибічників. Олександр Довженко у кіноповісті «Україна в огні», уривки з якої вперше було надруковано у 1943 році, показав, що у цій війні мають місце і «неприємні» факти, такі як дезертирство, мародерство, зрадництво, колаборанти поліцаї й старости та ін. Як виявилось насправді – ця війна, на жаль, – не суцільний патріотизм і героїзм. Не дивно, що життєвий твір метра був недозволений для друку та екранізації, а світ побачив його лише після смерті О. Довженка.

Олесь Гончар також був виразником антимілітаристичних ідей того часу з його новелістикою періоду Другої світової війни, зокрема, твір «Модри камінь» (1946 р.). А звичні для багатьох «Прапороносці» чи «Людина і зброя», на жаль, – це занадто заідеологізовані тексти, які не дають об'єктивного погляду на події війни. У новелі «Модри Камінь» автор апробував новаторський художній стиль, та визначив він його як «міфологічний реалізм» лише у 80-ті роки. Ця новела, сповнена народнопоетичними, міфологічними образами, зламала стереотипи тогочасної літератури. Вона стала приводом для першого сильного удару зі сторони радянської критики. У сюжеті твору

зображені теплі почуття, які виникли між радянським воїном та дівчиною-словачкою. В той час такі романтичні почуття обов'язково ототожнювалися зі зрадою радянській владі і заборонялися суворою цензурою.

Політика радянської Спілки письменників була непохитною і, невдовзі, за завданням радянського керівництва автором було написано роман «Прапороносці» (1946-1948). Ця трилогія стала предметом полеміки для літературознавців на декілька десятиліть. Молода критика 80-90 років минулого століття навіть поставила під сумнів цінність твору. Взввши до уваги лише ідеологічний складник композиції і, задовольняючи партійне керівництво, критики знаходили у «Прапороносцях» тільки «самовіддану любов до радянської Вітчизни, до більшовицької партії, до Сталіна» [35, с. 20], «новий тип громадянина, свідомого свого високого обов'язку» [18, с.113]. Представники сучасної критики також активно дискутують про місце роману у творчій спадщині О. Гончара. Критик І.Кошелівець не заперечує його вагомості для духовної антивоєнної атмосфери нації [22, с. 122]. Рішуче та аргументовано спростовує думку про «суцільну оспівуваність» «Прапороносців» А. Погрібний. Головним акцентом у творі він вважає не зображення справедливості війни як визвольної, а показ її як розтлінної, руйнівної сили (міркування про війну Черниша, Брянського, Козакова) [40, с. 4]. Імпонують нам також погляди дослідника на пріоритетні мотиви в трилогії, а саме «показ війни як тяжкої, виснажливої роботи, й неодноразові наголошення самооцінці кожного людського життя, й мотив раціонального ведення бою на протипагу принципіві «перемоги за всяку ціну» [40, с. 4]. Дійсно, тактика бою Юрія Брянського, Карамзина та Чумаченка допомагала зменшити людські втрати (нині так воює українська армія, на протипагу російській, для якої «баби наражають» – за словами Жукова).

«Прапороносці» – це гімн на честь полеглих, роман-реквієм, Основна ідея роману: як людина «живе» на війні. У творі змальовано біль утрат. Майже кожна сім'я втратила на фронті когось із близьких, багато хто став інвалідом.

Олесь Гончар говорив, що він поєднав високий дух романтики з героїкою нелегкої долі солдата.

Олесь Гончар бачив на власні очі одну із найжорстокіших воєн в історії людства, пережив війну чуттєвою душею і вразливим серцем. Доля поклала на його юні плечі важкі мінометні плити, які, здається, лягли на все життя. У романі «Прапорonosці» силою художньої уяви й українського слова він «поклав» на плечі солдата-українця Хоми Хаєцького всю землю. Історія стала його, Хоми Хаєцького, долею звичайного рядового солдата нелегкої війни, як і долею мільйонів тих, хто «творив» перемогу над фашизмом, які повернулися з фронтів покаліченими фізично й морально, які зазнали після війни принизливого колгоспного закріпачення, гіркоти байдужості від держави до їхньої героїчної звитяги, а інколи й сталінських репресій. Але вони вірили, що буде інакше життя після війни. «Після цієї війни люди повинні стати нарешті... людьми», – переконаний лейтенант Черниш [5, с. 117]. Бо була ця війна страшною, жорстокою, чистих і грішних водила дантовими колами пекла ХХ століття, «обіцяла» людству моральне просвітління, очищення від уселенських гріхів.

У романі «Людина і зброя», що знаменував «новий етап у творчій еволюції Гончара» [43, с. 57] за словами Г. Радько «на відміну від «Прапорonosців», у новому творі про війну прозаїк подає трагізм перших місяців війни, не оминаючи гострих етичних конфліктів» [43, с. 60]. Тема війни розкривається «через два аспекти: через призму місця і значення людини в історії в цілому і в контексті війни та утвердження сили духу в межовій ситуації (за філософією екзистенціалізму) [43, с. 60]. Загальна трагедія народу – війна – тло подій, у центрі яких поставлена людина, її почуття, емоції. А засудження мілітаризму проглядається в самій назві роману. Показовими для розуміння ідейно-сміслового навантаження твору також є глибоко емоційні, поетичні «Листи з ночей оточенських», які не підлаштовані ні під жодні штампи соцреалізму, натомість свідчать про природне начало Гончара-романтика [43, с. 61].

Все ж, автору вдалося зберегти український колорит, національні ідеали, незважаючи на соціалістично-ідеологічний аспект. Слушно щодо цього зауважує В.Працьовитий: «за видимими соцреалістичними постулатами, яких не цурався О. Гончар, як шило з мішка, вилазить його українське етноментальне єство. І тому цілком природно він змушений був роздвоюватися на советського письменника та українського патріота, що неминуче позначилося на художній тканині твору» [42, с. 87]. Естетика соціалістичного реалізму завжди була спрямована на «оспівування» радянського ладу. Але більшість української інтелігенції, особливо ті її представники, хто на собі відчув червоний терор більшовиків, або знав про його масштаби, розширив спектр проблем у двох напрямках – антифашистському й антирадянському.

Особливістю літератури 40-х років є те, що дійовими особами стали представники молодого фронтового покоління – люди, обпалені війною. Озброївшись пером, вони розповідали про пережите і навіки закарбоване в серці. Проте майстри слова не могли вільно висловлювати власні думки, ідеї, переживання. Вони ризикували стати заручниками концентраційних, вже радянських, таборів. Усе тому, що українська література, як інші вид мистецтва, мала орієнтуватися на соціалістичний реалізм як на «єдино правильний» метод. Митці примусово ставали безвідмовними «гвинтиками» тоталітарної машини, а «мистецтво перетворювалося з матеріалу для роздумів та естетичного переживання в агітплакат з однобоко трактованою та максимально спрощеною тематикою» [9, с. 187]. Категорично заборонено було висвітлювати правду про війну, зокрема, про мільйони людей, які не повернулися з фронту, які стали інвалідами («ховали» їх по спецінтернатах, зачистки країни від фронтовиків-інвалідів, адже «інваліди своїм виглядом паплюжать радянську дійсність...» – партійні вислови). Міста і села лежали в руїнах, в усьому відчувалася гостра нестача – хліба, палива, транспорту, шкіл і підручників. На західних землях країни точилася національно-визвольна війна, яка також принесла великі людські жертви, а всередині держави посилювався ідеологічний тиск [9, с. 102]. Окрім того, українське письменство було

абсолютно ізольованим від світових художніх тенденцій. В українській літературі цього періоду головною стає тема Батьківщини, проте висвітлена вона була в дусі тогочасної тоталітарної ідеології. Письменники були поставлені в умови «необхідності повного і безумовного «обслуговування» державно-партійних інтересів» [90, с. 206]. У таких творах описували здебільшого перебіг чи масштабність бойових подій, яскраві зовнішні прояви героїзму, оминаючи моральну основу. І все ж, у роки війни, українськими титанами слова було створено такі твори, як «Похорони друга» П. Тичини, «Слово про рідну матір», «Мандрівка в молодість» М. Рильського, поетичний цикл «Україно моя!», «Прометей» А. Малишка, – у яких автори не побоялися висловити національно-патріотичні почуття, згадували про свої духовні витoki.

Кінець 50-х років ознаменувався якісними змінами у радянській прозі, що дало підстави дослідникам-літературознавцям констатувати про новий етап, так звану «другу хвилю» художнього осмислення воєнної дійсності. Цей етап вони характеризують «поглибленням психологізму, соціального аналізу, пильною увагою до реалій воєнного побуту, до сміливих подробиць, до «правди» факту» [9, с. 208]. У творах О. Гончара, Л. Первомайського, Г. Тютюнника, В. Козаченка, О. Довженка, окрім панорами військових дій, «війна зображена крізь погляд солдатського окопу» [6, с. 209]. Тут солдати та керівники є носіями сильного людського духу, а не лише уособленням жертвності, героїзму, здатності до боротьби. Нарешті, парадно-показовий аспект війни зміщується на другий план, натомість твори наповнюють роздуми про причини поразок і втрат, про резерви міцності, стійкості, незламності народної душі. О. Гончар на рубежі 60-х років у своєму романі «Людина і зброя» значною мірою започаткував різнобічне осмислення долі людини на війні, глибоке проникнення у її внутрішній світ, чим виявив щирість авторських почуттів. Коли опрацьовуєш цей величний твір, усвідомлюєш, чому автор описував людей, які були вимушені вбивати, чому у захисників зароджувалася люта ненависть до ворога, від якого вони ціною свого життя захищають і майбутнє, і минуле, і всю людську цивілізацію. Твір присвячений першим рокам війни і

глибинно розкриває складний болючий процес перетворення мирних людей у воїнів. Проблематику роману можна охарактеризувати як морально-філософську. Серед проблем Віра Агеєва виділяє проблему героїзму, який характеризується як духовно-моральна якість персонажа; проблему джерел формування героїчного характеру; спадкоємності національних традицій, уваги до окремої людини. Окрема увага в романі, на думку дослідниці, приділяється проблемі підозрілого ставлення до людини, зневаги до неї [9, с. 213]. Додавши романтичності й ліризму до художньої інтерпретації характеру персонажа, О. Гончар збагатив художню палітру романного мислення, хоча тенденція до ліризації та романтизації протипоказана текстам з воєнною тематикою. Кожне наступне повоєнне десятиліття пропонувало нові підходи до інтерпретації героїчного характеру, та критеріїв подвигу, які в художніх текстах тлумачилися різнобічно. Література розширювала тематику воєнної прози.

Досвід авторів-фронтовиків, який став основою літературно-художніх текстів у 60-х роках ХХ століття, збагатив воєнну прозу художньою проникливістю, дав можливість дослідити взаємодію особистості з суспільними проблемами, поведінку людини в екстремальних життєвих умовах. Художньо-стильові зміни в інтерпретації воєнної теми обумовили розвиток соціально-побутового та соціально-психологічного жанрового різновиду романів про війну. Отже, у розвитку воєнної прози можна виділити два етапи, хронологічна межа між якими – кінець 50-х років ХХ століття. 40-ві роки характеризуються жорстким ідеологічним тиском на художню літературу. Тексти, написані під тиском соцреалістичних канонів характеризуються описовістю, а не вираженням, надмірною романтизацією та схематизацією характеру, тенденційністю та декларативністю в уславленні перемоги. Прозаїки першого повоєнного десятиліття зазнавали переслідувань літературної критики, звинувачень у буржуазному націоналізмі. Більшість українських митців постала перед проблемою вибору між традиційними гуманістичними цінностями та цінностями, пропагованими тоталітарним режимом. У 60-ті роки ХХ століття межі художньої правди в інтерпретації воєнної теми стали ширшими,

письменники створювали правдиві, реалістичні, неприкрашені картини війни. Інтерес до почуттів і переживань персонажа, поглиблення проблематики, гуманістичний пафос характерні для воєнної прози 60-х років ХХ століття. Замість панорамного зображення воєнних подій тексти пропонують філософсько-психологічне осмислення подвигу, моделюють непересічний характер воїна-месника, воїна-визволителя. Прозаїки пишуть не стільки про війну, скільки про людину в ній, не історію війни, а історію людських почуттів.

1.2. Воєнна тематика прози О. Довженка у літературно-критичному дискурсі

У контексті українського сьогодення художні тексти О. Довженка на тему війни є актуальними. Художня спадщина митця протягом тривалого часу була об'єктом дослідження Р. Корогодського, І. Кошелівця, В.Марочко, С. Тримбача, Донія та ін. На сьогодні, проблема моделювання образу воїна-захисника у творчій спадщині О.Довженка є об'єктом дослідження таких літературознавців, як Л. Семененко («Ціннісні вектори в оповіданнях Олександра Довженка про Другу світову війну»), Н. Дейниченко («Воєнна лексика в кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»»), З. Шевченко («Зображення війни у творчій спадщині О. Довженка») та ін.

У контексті української прози 40х-60х років ХХ століття тема війни у творчості О. Довженка не є новою. Свою інтерпретацію воєнної тематики у творчому доробку О.Довженка зробили такі науковці, як М. Куценко, О. Безручко, Ю. Барабаш, тощо.

Спробою О.Довженка спроектувати образи героїв минулого на воїнів-сучасників цікавився літературознавець Ю. Барабаш. Він вважав, що актуалізація такого прийому зумовлена необхідністю охопити цілу епоху, наголосити на зв'язку життя української нації з долею людства, нащадків.

І. Кошелівець у своїх літературознавчих працях «Дещо про стиль Олександра Довженка» (1995), «Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка» (1995) зосереджує увагу на протиріччі між національним

обов'язком перед своїм народом й ідеалами більшовизму, що впливає на формування світогляду письменника. На думку О.Гончара, О.Довженко близький до Т.Шевченка, адже обидва прагнули відродити національну свідомість українця в контексті історичних подій. У 1996 році в журналі «Дзвін» опублікована стаття В. Гребнєвої «Народ, який не знає своєї історії, є народ сліпців». Авторка звертається до творчого доробку письменника воєнного періоду. Дослідниця звертає увагу на проблему збереження історичної пам'яті народу, як основі незнищеності нації. О. Довженко стурбований тим, що нащадки українського козацтва, борці за незалежність забули українську мову, не вивчають своєї історії, ігнорують національні традиції» [29, с. 55].

С. Клімов та І. Іванов, автори підручника «Українська література: Навчальний посібник для школярів, абітурієнтів та студентів» (2005) звертають увагу на те, що в більшості текстів О. Довженка мають місце ліричні відступи, змістом яких є міркування про історичну долю України та проблему історичної пам'яті. Отже, письменник прагне не окремо, а з читачем зробити висновок про важливість історичного спадку для самовизначення особистості. На думку С. Тримбач, громадянські погляди О. Довженка, характеризують його як своєрідного «месію», який може силою слова пробудити український народ від довготривалого сну. Сталінська влада гостро відчувала цю загрозу, тому прагнула залякати О. Довженка, зламати його творчий дух. [48, с. 290].

На думку С. Плачинди твори, присвячені подіям Другої світової війни, як правило, засуджували вчинки гітлерівців, протиставляючи їм мудрість Сталіна-вождя. О. Довженко рішуче заперечує соціалістичні канони, намагаючись відродити людську індивідуальність, стверджуючи, що «людина – не гвинтик радянської системи. Письменник наголошує на неповторності кожної особистості, її цінності, стверджуючи, що зухвале ставлення до людського життя – злочин» [39, с. 315].

Стильовим ознакам текстів О. Довженка про Другу світову війну характерно особливе піднесення почуттів та емоцій персонажа, глибокими роздумами про роль особистості у війні. Науковці наголошують: «творчий

доробок митців про Батьківщину, любов до неї, трагедію народу у війні – своєрідна антологія, у якій один із найцікавіших розділів - «полум'яні» тексти О.Довженка про Україну» [48, с. 296].

На думку В. Дончика, індивідуальний стиль О.Довженка характеризується «...умінням здійснювати епічний синтез, поєднувати романтизм з життєвою конкретикою, й узагальнену символіку з реалістичним зображенням. Філософські роздуми в текстах митця поєднуються з масштабним зображенням воєнних баталій, умовні форми зображення з реальною предметністю. Трагізм у творчості прозаїка вміло поєднується з гумором, документальність із гіперболізацією.» [19, с. 42]. Зображуючи воєнні події, О. Довженко намагається по-філософськи осмислити сенсу людського існування, загальнолюдські цінності, гуманістичні переконання.

У передмові до збірки «Олександр Довженко. Вибрані твори» (2004) А. Гуляк наголошує, що на провідному місці О. Довженка в історії світового письменства, незважаючи на постійні переслідування офіційної влади та літературної критики, її комуністичну пропаганду, О. Довженко актуалізував тему долі українського народу. Своім головним завданням О.Довженко вважав не лише возвеличення радянських воїнів, а й звертав увагу на притаманний їм гострий розум, кмітливість, швидкість у прийнятті рішень. Такий поетикальний прийом давав можливість по-новому моделювати образи борців за свободу, наголошував, що на війні присутні не тільки звичайні бійці, а і високоосвічені представники інтелігенції.[47, с. 40]. Події Другої світової війни, свідком яких був О. Довженко, одержали в його текстах оригінальну інтерпретацію, позначилися на його життєвих і творчих переконаннях, сприяли чіткому формуванню цінностей та ідеалів, принципово змінили його ставлення до буденності.

Н. Яремчук та Н. Павлюк у статті «Онтологічна основа малої прози О. Довженка (на матеріалі новел «Воля до життя» та «Стій, смерть, зупинись!»)» досліджують проблему онтологічної наповненості малої прози О. Довженка. Об'єктом аналізу є новели «Стій, смерть, зупинись!» та «Воля до життя».

Науковці стверджують, що домінуючими категоріями цих творів є категорії екзистенційні: обов'язок, справедливість, боротьба, та справжність людського існування. Боротьба для персонажа є екзистенційною ситуацією, випробовуванням особистості на цілісність. Увага науковців зосереджена також на особливостях сюжетобудови. Для кульмінації антивоєнних новел та оповідань характерне глибоке емоційне піднесення, розв'язка формулюється у філософських міркуваннях автора, насичена вітальністю, містить рефлексію над онтологічними проблемами буття.

Новела «Воля до життя», яка побудована за жанровими рисами кіносценарію, має свої особливості. Це – використання митцем композиційного прийому ретроспективи для змалювання фактів інтегрально. Науковці проаналізували прийоми психологічного аналізу: спомини, переживання, портретні замальовки, роздуми, та пейзажі. Установлено, що у новелі «Воля до життя» підсилення психологічної функції пейзажу мало такий результат, тому що автор відтворив символічний образ сонця як символ вороття до буття. Дуже вдало передано психологічна напруга через емоційність розповіді та поєднання діалогів з монологіями та мовлення з потоком думок героїв у стані афекту. Було досліджено також і засоби поетики (гіперболи, порівняння, тавтології, символи, акустичні прийоми, метафори, реалізм та натуралізм бранних картин), що направлені на розкриття онтологічної природи боротьби за виживання в нелюдських умовах визвольної війни. Умотивовано, що екзистенційна ситуація непереборної волі до життя – це психологічний складник сюжетної канви антивоєнної прози О. Довженка «Стій, смерть, зупинись!» та «Воля до життя» [55].

У своєму науковому доробку «Тема другої світової війни у малій прозі Олександра Довженка» літературознавець Л. Вашків переконує, що у своїх творах про війну О. Довженко створив ґрунтовно реалістичні, національно самобутні натури, з'єднавши емоційно-піднесений зміст думки із пильним аналізом подій реальності. Письменник показав істинно війну з її складнощами й трагедійністю. Відобразив нескінченну любов до рідної Вітчизни і таку ж

сильну ненависть до загарбників, змалював вікопомні образи жінок-героїнь, бійців, колаборантів і звитяжців. Він прославив героїку, не оминув низького й потворного, виявив факти людського страху, зробив художній аналіз їхніх причин і наслідків. Мала проза письменника періоду Другої світової війни свідчить і «свідчить невміння стримати сльози, коли народ страждає». Автор суголосний із підходами Є. Сверстюка, згідно з якими О. Довженко «успадкував пристрасну шевченкову любов до України» [44, с. 421]. Його тексти про війну – переконливі художньо, виразні епохально-урочисто. Фатальні події в цих текстах мають пам'ять військового часу, адже його пережили очі й серце літератора – учасника й сучасника [44, с.4].

У статтях уміщено Г. Авксентьєвої «Художня майстерність Олександра Довженка», Е. Боевої «Специфіка антропонімікону «малої прози» О. Довженка», Н. Яремчук, В. Тирші «Особливості художнього світогляду Олександра Довженка» Н. Бакланової, А. Мартинюк «Національно-політичні погляди О. Довженка», В. Букача, Т. Набокової «Олександр Довженко в українському культурному просторі», Г. Авксентьєвої, Т. Кулінської «Психологізм новели О. Довженка «Ніч перед боєм», Т.Горанської, Н. Івлєєвої «Спорідненість проблематики оповідань Джека Лондона «Любов до життя» та Олександра Довженка «Воля до життя» [52], які вміщені у збірнику «Художній досвід О. Довженка-прозаїка» висловлено думку про те, що в малій прозі Довженка домінує тема війни і реалізується вона через багатогранність проблематики, її окремі деталі і штрихи. Образи Довженкової прози матеріалізують дух і силу української нації. Індивідуальний стиль О.Довженка характеризують художні деталі, засвідчуючи вміння автора виокремити з-поміж подій і явищ ті, завдяки яким реалізується художня ідея твору. Художня деталь у текстах Довженка виконує психологічну, фактографічну, видільну, символічну, імплікаційну натуралістичну, функції. У художніх деталях втілено народну мудрість, а також нездоланне прагнення митця зобразити боротьбу й смерть заради перемоги життя.

Отже, літературознавці концентрують увагу на глибоко психологічній тенденції у зображенні О. Довженком подій Другої світової війни. Результатом цього є узагальнене уявлення про долю українського народу у цій війні, незламність його духу й сили. Український народ продемонстрував блискуче вміння самоорганізовуватися, уміння бути народом-військом. Загальнонаціональний спротив – такою була відповідь українського народу на масштабне вторгнення ворожих військ. Другу світову війну виграла не дипломатія, а сміливі й хоробрі воїни, на чому й наголошує у своїх текстах О.Довженко.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ ТА ПОЕТИКИ АНТИВОЄННОЇ МАЛОЇ ПРОЗИ О. ДОВЖЕНКА

2.1. Домінуювальні категорії екзистенції персонажа та онтологічна проблематика новел «Воля до життя», «Стій, смерть, зупинись»

Літературний екзистенціалізм 50-х-60-х років ХХ століття - це як досить складне, «суперечливе явище достатньо умовна [...] категорія, яку використовують для типологічної характеристики концептів, певною мірою споріднених і, водночас, суперечливих і складних» [17, с.31]. Екзистенціалізм, як літературний напрям неоднорідний, проте його головна особливість - у пошуках митцями екзистенційної сутності Я, смислу індивідуального існування.

Крізь призму цієї проблеми буття особистості це – одвічна метафізичну драму існування, яка визначається протистоянням онтологічних категорій життя і смерті. Друга світова війна дала світовій літературі тексти, породжені панівною марксистсько-ленінською ідеологією. Проте, за словами «радянське» у О. Довженка прихований інший смисл: смисл українського.

Комуністична держава обґрунтувала ряд культурних і мистецьких доктрин. Відповідно до них відбувалися маніпуляції масовою свідомістю, з метою реалізувати ідею мілітаризації. Писемне художнє слово підпорядковувалося соціалістичним та комуністичним міфологемам, гіперболізувало подвиг, героїзм, самопожертву. Література виробила темні ідеологічні кліше, які сприймалися як аксіоми, - поляризація імагологічних вимірів «свого» і «чужого», гіперболічно-героїчна смерть, екстремальна модальність. Тексти про війну наповнювалися патетикою. Риторика уславлення вождя, возвеличення комуністичної партії, держави працювала для досягнення перемоги. Таке тлумачення часто призводило до втрати індивідуальності літературного характеру, драматизму повсякденного існування та людських страждань.

Гнітючий тиск режиму позначився на долях багатьох українських митців. Вираження творчого потенціалу кожного з них було обмежене. Від О. Гончара,

О. Довженка та багатьох інших вимагали створення однобічної, «єдино правильної» концепції буття. [17, с. 54]. Переосмислюючи малу прозу О. Довженка, з точки зору сьогодення, усвідомлюємо, що війна забирає найкращих, які принесені в жертву ідеї диктатора, який прагне володіти світом.

Саме тому Другу світову війну сприймали як можливість звільнення від обох диктаторів: німецького і радянського. Метою прозових текстів у тогочасній українській літературі було створення текстів, здатних явити світові європейський народ, носія самобутнього мистецтва та культури. При цьому ігнорувався внесок у перемогу кожної з «республік-сестер». Воєнний досвід О. Довженка забезпечив створення національного антимілітаристського дискурсу, зміст якого – війна, як історична аномалія, цивілізаційна катастрофа, загибель індивідуальності. Війна, як подія, яка поставила під сумнів існування людськості в цілому.

Достойна, благородна поведінки людини на війні – це проблема, яка завжди хвилювала О.Довженка. Персонажі його текстів - люди мужні, шляхетні, з волею до перемоги, вірністю обов'язку. [10, с. 206]. Персонажі О.Довженка борються за життя, їхня смерть показово-героїчна. Так зображений Іван Карналюк, персонаж новели «Воля до життя». На перший погляд, звичайна людина, але завдяки силі волі змогла перемогти навіть смерть. Звичайний рядовий боєць, за яким не помічали особливого героїзму, хоча, як спайпер, він вбив 1 особливих геройств за ним не числилось, хоч він і вбив уже снайперським способом з півтора десятка фашистів. У зовнішньому вигляді персонажа теж не було нічого героїчного. [10, с. 85].

Цей персонаж – надлюдина, герой, ідеальна особистість, яка протистоїть впливу оточення образ надлюдина, яка, з одного боку, є героєм — ідеальною особистістю, яка не піддається випадковим впливам середовища і завжди творить добро. Це дає можливість дотримуватися моральних норм. З іншого боку цей персонаж – боєць, який знаходиться в умовах війни.

Письменник намагається з'ясувати таїну смерті. На його думку, саме вона є основою культури і моральності. Картина світу, головною структурною

складовою має саме смерть, яка існує у свідомості кожного. Індикатором характеру цивілізації, її ціннісного наповнення є ставлення до смерті. Первинні уявлення про моральність так само визначаються ставленням до смерті. Особливості поведінки людей можна пізнати, вивчивши сприйняття та усвідомлення смерті так виявляється світоглядні та ціннісні орієнтації людини. Страх смерті існує у будь-якій культурі. Мета людського життя – перемогти смерть. Страх смерті – каталізатор вітальності, підсилює бажання радості життя.

Аналізуючи проблеми смерті, філософи-екзистенціалісти наголошують, що вона в розумінні людиною світу посідає головне місце як екстремальна обставина, яка викликає напруженість індивідуального буття в остаточній нестерпності [3, с. 60]. Вона тяжіє над життєвим циклом людини, озивається в життєвих колізіях нагадує про себе. Тому О. Довженко в малій прозі моделює критично-межеві ситуації, пронизані екзистенцією смерті.

У воєнних реаліях завжди присутній екзистенційний відчай і страх. У художніх текстах будь-якого письменника війна набуває характеристик абсурдності, адже вона нехтує найбільшою цінністю – людським життям. Війна називають квінтесенцією людського життя в усій повноті його трагічності [28]. Людське життя - постійне балансування між життям і смертю. Воно виявляє внутрішню індивідуальну сутність кожної людини [25, с. 444]. Війна у своїй суті зло з багатогранністю іпостасей [7, с. 133].

Воєнні баталії в антивоєнній прозі О. Довженка не тільки оборонний засіб відстоювання прав на незалежність України, але й показ абсурдної боротьби, у якій гинули безневинні. Гранично правдиво зобразив О. Довженко в новелах «Воля до життя» та «Стій, смерть, зупинись!» війну у складних перипетіях і драматичних колізіях. Довів, що вона викликає безмежну любов до Батьківщини і таку ж безкрайню ненависть до ворога[4, с. 247].

На мінімальній площині тексту О. Довженко достовірно зображує реалії фронтового життя. Сповідуючи філософські погляди Ж.-П. Сартра, за якими людина приречена на свободу бути вільною. Ж.-П. Сартр вважав, що свобода –

життєва необхідність, тому й герої творів О.Довженка постійно борються за свободу, індивідуальну та національну, аби її утримати, докладають максимальних зусиль.

Категорії волі екзистенціоналісти пов'язують із нестримним прагненням свободи й незалежності. У світоглядній системі українців свобода є домінуютьною категорією. Заради дорогої їм волі українці готові жертвувати матеріальним [13, с. 113]. Ще від Т. Шевченка українські митці вважають поняття волі головним для вираження прагнень і мрій українського народу. Аналогічну інтерпретацію проблеми демонструють тексти О. Довженка «Воля до життя» та «Ніч перед боєм». Місце подій, які розгортаються в період Другої світової війни, безпосередньо на фронті («Ніч перед боєм») та в сільській хаті, обладнаній під госпіталь («Воля до життя»). Один із епізодів трудових буднів воєнного хірурга – основа сюжету новели «Воля до життя коли на операційний стіл до нього потрапив Іван Карналюк, звичайний рядовий боєць, «...був одним з багатьох мільйонів... юнаків, що всіма своїми помислами аж до початку війни належали мирній праці» [10, с. 85].

Віктор Гусаров – головна дійова особа новели «Стій, смерть, зупинись!» «...капітан повітряних морів...» [10, с. 208], отримав поранення під час повітряного бою («Смертельна ворожа куля пробила йому шию навиліт» [6, с. 209]), зрозумів, що «...він убитий в бою, що він умирає» [10, с. 209]. Коли життєвий часомір зупинився, виринає сенс, справедливість, інакше – онтологічна цінність особистісного існування Віктора, адже, коли Гусаров відкрив очі, і враз бозна-звідки з найпотаємніших куточків української душі, від рідної землі, від народних дум обізався до нього голос життя, заговорила непереборна воля до перемоги [6, с. 209]. Свобода була підсилена обов'язком перед своїм народом, адже Віктор жагуче любив свою Вітчизну [10, с. 208]. Щоб підсилити сюжетну канву твору, автор користується порівняннями, такими, як благородна воля...це грізний заряд сили. Вона наповнила всю його сутність і тримає його нерви, мов напружений дужий лук [10, с. 210], щоб передати надсильну волю капітана посадити сталевий птах. Сама думка про

полон фашистами не давала йому права загинути. Навіть мотор літака шаленів, наче підтримував свого пілота. [10, с. 210].

О. Довженко застосував композиційний прийом ретроспекції і, таким чином, дав можливість автору акумулятивно передати епізод поранення бійця. Йому не хотілося падати, не хотілося йому кидати зброю. Але Іванові руки йому були вже непідвладні, автомат випав з рук, але підняти його з чорної землі він не міг [10, с. 84]. Внутрішні роздуми та мари пілота ускладнюють виклад. Автор описує марення пораненого бійця. У ньому є все – і розповідь про воду, глибоку бистрину, яка закрутила його, несучи швидко, неначе життя несе людину – крізь час і простір; і спогади дитинства про рідну хату, що стоїть на краю села; і щемке відчуття зустрічі з давно небаченою родиною: з батьком і матір'ю, з дідом і бабою, з сестрами. Від цих примар стає тепліше на душі, розтікаючись по тілу цілющою водою. А, головне – стежка в саду біля хати. Адже, на зустріч до Івана біжить вона, найдорожча, – Галинка. Карналюк на мить прийшов до тями та через секунду втратив свідомість. [10, с. 88]. У цьому епізоді письменник зобразив життєві колізії головного персонажу твору.

Автор побудував новелу «Воля до життя» за схемою кіносценарію, адже другий епізод після марення – це перебування солдата на операційному столі. Карналюк був настільки знесилений жаром гангрени, що навіть хірург не вірив у одужання Івана. По-перше, вже минули довгих три дні, відколи його поранило, по-друге, тіло бійця горіло в полум'ї сорокоградусного жару, по-третє – йому дедалі все гіршало, з газовою гангrenoю не посперечаєшся, між смертю і життям перебуває наш персонаж. [10, с. 87] Але Іван не здався. Самій правительці світу – смерті він кидає виклик, а допомагає йому в цьому жага до життя. Боротьба лежить в основі концепту «воля», але у творах О. Довженка це поняття має подвійний смисловий відтінок: воля, тобто звільнення від ворога, та бажання вижити за будь-яких обставин, адже немає людини на війні без волі. [10, с. 84].

У тематичній подієвості окремою лейттемою текстів є битва (баталії, воєнні дії). Не тільки на полі бою день і ніч точилося ратоборство. Медики

звикли до цих безкінечних мук, які терпіли поранені солдати. Від цієї картини страждань всяка проста людина знепритомніла, чи зайшлася б слізьми. В простій сільській хаті вони працювали день і ніч, без перерви, демонструючи надлюдську силу волі, жертвуючи своїм здоров'ям заради вищої мети – перемоги над лютим ворогом. Автор порівнює є робочий стіл хірурга з жахливим жертвником війни.[10, с. 86]. Боротьба постає як екзистенційна ситуація, яка є випробуванням людей на міцність.

Межова, екзистенційна ситуація – це межова ситуація між життям і смертю. Саме тоді руйнуються пута, які утримують людину у вузьких рамках буденності» [25, с. 5]. Філософська категорія дорівнює літературознавчому концепту «хронотоп порогу» – хронотоп екстремальної ситуації, переоцінки життєвих цінностей, який є межевою ситуацією переходу з однієї буттєвої і психологічної ситуації у житті персонажу до іншої. Межові ситуації в житті персонажів О.Довженка, їхні екзистенційні стани обумовлені існуванням до війни, та після, епізодом поранення та останніми хвилинами життя. Психологічно складним є такий тип екзистенційної ситуації, як боротьба за життя під час війни, хоча персонаж усвідомлює невідворотність смерті.

Івана Карналюка бажає помститися ворогові в ім'я життя й любові: прагне жити, мститися [10, с. 88]). Його тримає на світі любов коханої Галини . він мріяв прожити з нею життя» [10, с. 88]. Екзистенційні мотиви у творах О.Довженка підсилюються внутрішньою боротьбою душі персонажа. Стимулом для нього є любов до Батьківщини, яка визначає життєві пріоритети.

Кульмінаційний епізод новели «Воля до життя» насичена емоційним піднесенням. Автор гіперболізує агонію головного персонажа, застосовує натуралістичні деталі, наприклад, «заскреготав зубами» та патетичне пафосне слово, наприклад, «на смертному ложі», «затріпотів», «заметався»[10, с. 88]. Проте, акумулюючи останні життєві сили, юнак піднявся з ліжка й попрямував до столу хірурга, розхитуючись, як палубі корабля. В образі персонажа поєднується трагічне й героїчне, піднесене, зумовлене вітальним поривом, прагненням жити [10, с. 89]. Неймовірна воля до життя, надлюдська сила волі

дала можливість воїнові боротися до останнього. Рефрен «Жить хочу!...» наповнює твір життєстверджуючим пафосом. Іванове Непереборне бажання вижити передалося хірургу, мотивувало його врятувати Іванові життя. Хірург ще ніколи не переживав такого сильного бажання врятувати пацієнтові життя [10, с. 89]. Головне для його персонажа, для героїв аналізованих новел життя – це боротьба за справедливість, істину, адже, життя – це існування.

Засобом психологізації характеру персонажа в новелі «Воля до життя» є пейзаж. На думку М. Гуменного, який у своїх розвідках зосередився на поетиці антивоєнної прози О.Довженка психологічно насичений, психоемоційний стан персонажа, його думки їхні душевні порухи розкриваються саме через пейзажні замальовки. Пейзаж у текстах О.Довженка динамічний, змінюється залежно від настрою персонажа або сюжетних перипетій. [8, с. 60]. Пейзажні малюнки в новелах О.Довженка лаконічні, їхня роль у розкритті внутрішнього світу персонажа одна з домінуювальних. Як правило, персонажні деталі персоніфіковані. Наприклад: сонце усміхається до хірурга, додаючи йому сил і впевненості. Сила спротиву смерті збільшила силу лікаря, а він повернув її хворому [10, с.90].

Психологічна функція пейзажу підсилюється деталлю «сонце». Це символ Всевидящого ока: космічної сили яка є центром буття [12, с. 777]. Сонце – це джерело вітальності, саме тому воно символізує повернення до життя. Це стосується образу Івана, у якого хірург помічає пульс, рожевіють щоки, Іван відкриває очі [10, с. 90]. Персонаж повернувся до життя завдяки живильній волі. Отже, у новелі «Воля до життя пейзаж» є своєрідним каталізатором вітальної сили персонаж. Із пейзажем пов'язано найтонші порухи душі головного героя, його віру в силу життя [10, с. 90].

У текстах О. Довженка «Воля до життя» та «Стій, смерть, зупинись» емоційне напруження персонажу передається за допомогою уривчастої розповіді, діалогічного та монологічного мовлення, потоком свідомості персонажу в афективному стані. Наприклад, у перші хвилини поранення Іван розмірковує як би добратися до своїх: «Побіжу...Доб'ють... не доб'ють...» [10,

с. 85] Фігури поетичного синтаксису, зокрема риторичні питання, риторичні оклики створюють ефект тривожності, увиразнюють психологічний стан персонажів. У створених автором епізодах наступу та відступу, оборони рідної землі, смерть неминуча, проте персонажі їй протистоять. Вони битву за життя майже без будь-яких засобів до перемоги. Хірург дякує воїнам за науку життя, за благородство їхньої волі.

Вся палата аплодує Іванові, коли він повертається з операційної. Подяка ї гордість від своїх товаришів в Івана заслужена. Вони асимілювали його прагнення жити [10, с. 90].

Реалістичні та натуралістичні інтенції пронизують картини війти О.Довженка. Наприклад, в епізоді розповіді про поранену ліву руку, яка висіла, закривавлена ущент, про кров, яку неможливо зупинити [10, с. 85]. Натуралістично зображена і смерть: вона «жерла здобич» у бою, хірург одержує рештки від її бенкету [10, с. 86]. Іноді кількість натуралістичних деталей у тексті надмірна. Наприклад, кров, яка ллється струмками, як дороге вино [10, с. 209].

Звуковий фон новели «Воля до життя» створений мовчанням, наприклад, коли йдеться про мовчазний опір бійців смерті [10, с. 89]) О.Довженко вдається до прийому недомовленості створюючи епізоди перебування бійців у госпіталі та сцени боїв за його межами [10, с. 104]. Образ хати озвучений і психологізований через персоніфікацію: вона (хата) тремтить вибуху бомб. Звукові образи створюють реалістичні картини бою, викривають антигуманність війни, виражають психологічне напруження головних героїв в екстремальні моменти життя. Заперечення смерті в новелах досягається завдяки полісиндетону: повторюваності заперечливої частки «ні»: «не візьмете, ...ні, ні, ні, ніколи!»... [10, с. 208].

Досліджуючи антивоєнну проблематику О. Довженка, С. Плачинда вказує, що О.Довженко поєднує простоту сюжету з філософським підтекстом. Головними рисами його індивідуального стилю є: героїчний пафос, насичена поетичною лексикою мова, поєднання піднесеного, романтичного з реальним,

динамізм оповіді, глибинний психологізм поєднанні з публіцистикою, оригінальні яскраві типові характери [38, с. 359–360]. Розв'язка новел «Воля до життя» та «Стій, смерть, зупинись!» є оптимістична. Автор формулює її як роздуми автора над онтологічними проблемами буття у воєнний час. В розв'язці новели «Воля до життя» О. Довженко наголошує на необхідності не втрачати віру в життя в будь-яких ситуаціях. Навіть, поранений, на госпітальному ліжку повинен жити мрією про перемогу. Воля до життя набуває символічного вираження, асоціюється з коренем життя, який означає духовну силу персонажів О. Довженка [10, с. 90]. Письменник намагається підняти воїнський дух, звитягу, сміливість до найвищого рівня героїзму.

Образ війни О. Довженка складний і суперечливий. Вона брудна, смердюча і водночас романтизована й героїзована. О. Довженко намагається запобігти ідеалізації війни. Шлях до цього – її надмірна романтизація й героїзація, втискування персонажа в ці вузькі рамки.

Брутальність війни, кров і смерть лякають нас, ми намагаємося захиститися від жаху війни, заспокоїтися. Інколи війна перестає нас цікавити, особливо, якщо вона далеко. Так ми втікаємо від війни: якщо вона далеко, це вже не моє. Тому, за О. Довженком долю війни вирішує простий солдат, який і втілює героїчне і піднесене. Проте, смерть бійця в реальності означає смерть хлібороба, учителя робітника, та ін.

О. Довженко тлумачить героїзм з екзистенціальної точки зору. Герой – це не інструмент для підтримки війни, він діє як керуючись потребою самоздійснення виходячи із відповідальності за самоздійснення, адже лише тоді, коли ми віддаємо себе, жертвуємо собою, виконуючи вимоги і завдання світу, ми реалізуємо самих себе [51, с. 138].

На нашу думку, героїчне визначається величчю, виходом за межі повсякдення, покликом до звитяжності. Герой долає будь-які перешкоди, адже героїчний порив невгамовний. Зміст героїчного в тому, що всі перешкоди матерії долаються ідеєю. Людина відчуває страх, адже її буття кінечне, але ідея,

як безсмертне всередині нас перемагає страх. Це виводить людське життя за межі просторового існування [54, с. 114].

Персонаж може загинути, може вижити, але подвиг завжди поєднується з ризиком для життя. Головним для персонажа, який має героїчний характер, головним є віддати життя, пожертвувати собою. На думку Е. Юнгера із нас охоче роблять бронзових героїв, але ми не є такими. Наші почуття і страждання недоступні побутовому розумінню [54, с. 121].

Саме метафізична проблема, загроза війни спонукає персонажів О.Довженка здійснювати героїчні вчинки. Причому, як правило, долається власна буттєвість героя. Наприклад, в оповіданні «Воля до життя» персонаж Іван Карналюк звичайна пересічна людина, один з мільйонів радянських юнаків, які до війни належали мирній праці.

Він не випробовував свою силу і спритність, ні на боксерських рингах. ні на стрільбищах. Він змагався на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві, де доблестю праці здобували собі славу. Це була найголовніша виставка можливостей людини, духовних і фізичних. Подільський колгоспний пастух – він здобув золоту медаль за такого вирощеного ним породистого бика, якого ще не бачили, відколи світ стоїть [10, с. 85]. Під час перебування у шпиталі в безнадійному стані, без пульсу, коли життя майже покидало його, він не здався. Надзвичайно терплячий, жодного разу не зойкнув від болю, свідомість його не покидала. Він опирався смерті мовчки. На цей опір пішла вся його сила. [10, с. 87].

Концептуальний зміст понять герой і героїчне постійно змінюються, це прояв складності героїчного дискурсу виявляючи складність та багатогранність героїчного дискурсу. Він має відповідати історичному часу та суспільному устрою. Героїзм сьогодення відрізняється від героїзму минулого.

Персонажі Карналюк у «Волі до життя», Гусаров у «Смерть перед боєм» своє високе покликання усвідомлюють. Вони прагнуть зробити світ придатним для мирного життя. Це потребує надзусиль перевищення можливостей звичайної людини. Їхні вчинки неочікувані навіть для самих себе. Героїчний

вчинок неможливо програмувати. Але, коли персонажі розуміють, що їхня життєва місія ще не виконана, вони відтермінують смерть. Їхній подвиг – це утвердження можливості неможливого, ствердження цінностей, які перевищують власне життя. Д. Ренд та З. Епштейн, дослідники з Єльського університету, досліджуючи психологію героїзму, зробили висновки, що: героїчний вчинок потребує від людини свідомих навмисних зусиль; чим швидше люди роздумують над прийняттям рішення, тим більш жертвовно вони діють; від природи людина схильна до добрих вчинків, а тому в екстремальних ситуаціях люди проявляють альтруїзм – ризикуючи своїм життям, рятують інших [36]. Складова мислительних процесів, повинна поєднуватися із загальною емпатією, імпульсивністю, з гострою реакцією на емоції страждання й страху. Такі люди діють швидко, до появи сумнівів. Ціннісно те, що така звичка виховується. За У.Еко, стверджувати неможливість війни – інтелектуальний обов'язок.

Отже, О. Довженко в новелах «Ніч перед боєм» та «» досліджує онтологічну проблематику війни. На історично достовірній основі він осмислив багатовекторність філософії буття того часу, обґрунтував філософію життя, головними категоріями якої є справедливість, обов'язок, правда, боротьба. Антимілітаристська новелістика автора має онтологічну наповненість це зумовлено концептуальним осмисленням боротьби за свободу своєї землі, це надає героїчного пафосу головним героям творів. Онтологічна спрямованість боротьби за життя заявлена в цих текстах, є пріоритетною. У контексті розуміння, проблеми смерті, яка є неминучою, психологічним складником є потяг волі до життя. Тому О. Довженка цікавлять внутрішні, екзистенційні стани персонажа: портретні характеристики, спогади, переживання, роздуми, психологізм героїчних психологічна функції пейзажів, і вольових.

2.2. Проблема формування героїчного характеру персонажа в оповіданні «Ніч перед боєм»

Суть понять «герой» і «героїчне» - одна з важливих проблем естетики. Історія цієї проблеми сягає у XVIII століття. Її основа - твердження Джамбаттісти Віко про те, що героїчне притаманне лише одній історичній епосі. Г. Гегель поглибив цей підхід, наголошуючи що століття героїв припинило своє існування раніше за появу розвиненого державно-правового суспільства. Кожна культурно-історична епоха мала своє розуміння героїчного. Наприклад, у добу Просвітництва та романтизму – герої-бунтарі.

Українські мислителі також створювали підґрунтя для розуміння героїчного: Г. Сковорода, М. Грушевський, П. Юркевич, та ін. «Бути героєм» за Українська традиція пов'язує героїчне з можливістю бути відповідальним, вільним, порядним, чесним, жертвувати собою в ім'я ідеального. Ця парадигма визначає зміст героїчного в новелі О. Довженка «Ніч перед боєм».

Як героїчна особистість людина досліджувалася в системі класичних естетичних категорій. У системі естетики героїчне, як правило, пов'язують із категорією піднесеності. Піднесеність прийнято вважати чимось дивовижним, дужим, ця категорія викликає здивування та одночасно – захоплення, а інколи й відчуття остраху, адже нагадує про недосконалу природу людей, перевершує їх можливості. Науковці вважають, що доблесне уособлює найдосконаліші дії сучасних особистостей. А героїчні вчинки набувають піднесеності, коли відбуваються на благо громади, інтересів людства, коли героїчна особистість здатна жертвувати собою, особистими інтересами, своїм щастям, нажитим статком в ім'я вищих ідеалів. Літературознавець М.Каган висловлював думку, що саме така піднесеність у індивіда виявляється в героїчному.

Перший український філософ Г. Сковорода у своїй праці «Азбука Світу» також звертався до питання героїзму. У цій праці він проаналізував здобутки народної усної творчості, писемні джерела давнини, означив думку Священного героїзму в контексті філософської ідеї. Він формулює розуміння про обов'язок ратоборця і лицаря, показує їх яскравими зразками доблесного

світу. Мислитель доводить, що лише відповідно до своєї морального стану можна добре реалізовувати своє покликання. Він сформував заповіді героїчної етики для вояків. Г.Сковорода, звертаючись до воїнів, говорив про те, що коли ти родився бійцем, необхідно триматися бадьоро, озброюватися, проявляти характер, вчитися. Обороняти хліборобів і купців від внутрішніх злодіїв, зовнішніх недругів. Філософ наголошував, щоб людина навчилася цінувати своє щастя і радість на землі, де народилася. Радив воїнам берегти заслужене звання як зіницю ока. Говорив – якщо призначення людини бути воїном, то воєнна справа буде їй в радість. А, головне для воїна – не боятися умерти тілесно, бо кожна хвилина життя перетвориться у смерть духовну [46, с. 347]. На думку великого філософа, життя воїна є офірним для Господа, а його спасіння залежить від виконання ним своїх повинностей. Кожен паладин зобов'язаний проливати кров за правду одночасно із Богом. Адже, зрада звитяжним ідеалам приведе до духовної смерті, а коли воїн буде дотримуватися настанов філософа, тоді лиш козак зможе вибороти талан й спасіння. Як визначив Г.Сковорода, максимальним ступенем розвитку особистісної поведінки, становленням індивідуальності в цілому уважалося героїчне.

На перший погляд, проблема доблесної особистості у ХХ столітті здається безглуздою, адже тоталітарні суспільства минулого сторіччя робили штучно й насаджували образ звитяжця – поборника за громадські, комуністичні ідеали. На формування й піднесення культури країн Радянського Союзу впливало тоталітарне викривлене світосприйняття. З цієї причини складно аналізувати літературу письменників радянського періоду, як і величні твори митця О. Довженка. Саме через це художні твори минулої епохи необхідно розглядати, крізь політичне напластування.

Духовний та моральний ідеали є складниками героїчного, оскільки доблесні прояви дають змогу досягнути, що якості, які особа знаходить у собі під час геройського подвигу, і являють собою взірць відвічальності, гуманізму та відданості громаді, товариству, роду людському. Героїчна основа людини здатна удосконалити її як індивідуальність. Доблесне надає особистості

переконання у власних снагах для боріння з матерією, а також під час «сутічок» із суспільними протиріччями, в історичних випробуваннях, війні. Це породжує «надлюдину» (ідея героя як «надлюдини» належить Ф.Ніцше). Ця концепція найвиразніше проявилась у художній літературі, зокрема, у творах воєнної тематики О. Довженка.

Персонаж О. Довженка – створює на землі новий лад на землі, керуючись ідеєю, що людина життєвих перипетіях здатна протистояти страху смерті. Ця смерть героїчна, адже вона в ім'я миру, щастя і спокою Батьківщини. Як тонкого психолога, Проблема достойної поведінки завжди хвилювала захисника, адже він – тонкий психолог, знавець людських душ. О. Довженко зображував людей високошляхетних, мужніх, здатних на високе у своїй антимілітаристській прозі. Саме такими рисами в новелі «Ніч перед боєм» він наділяє головних героїв – дідів Платона і Савку. Ця новела написана зі спогадів очевидців реальних подій.

Експозиційна частина твору – спогади капітана Петра Колодуба. За допомогою ретроспекції ми дізнаємося про героїзм простого діда-рибалки, який став потрясінням для радянського воїна під час відступу [10, с. 97].

У словах персонажа голос народу. Народ не розуміє про причини відступу. Народ не погоджується з відступом радянських військ, адже його залишають сам на сам із ворогом. Чому радянські солдати, захищаючи рідну землю і народ, не стоять на смерть. Звідси і критичні вислови дідів про всіляких Троянд, які будь-кому «тикають», а потім злякані, переходять на «ви». Зміст монологів діда Платона точка зору трудових людей, народу на відступ радянських військ.

У тексті відсутні авторські відступи, основа тексту - репліки героїв, їх монологи і діалоги. Тільки одне зостанеться повсякчас вірним і незабутнім – високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків [10, с. 99]. Драматичний пафос новели поєднується зі співчуттям рядовому радянському воїну, який був безсилий у боротьбі з фашистами. На власне безсилля радянський солдат реагує по-різному: хто стріляється з розпачу, і гордості. Хто кидав зброю і ставав дезертиром, повертаючись до рідної хати, адже забракло

сили волі обминути її [10, с. 102]. Усвідомлення загибелі додавало розпачу молодим бійцям, але вони знаходили в собі сили йти до останнього. Юнаки, які були на початку життя, стояли перед нелегким вибором – втікати з ганьбою чи героїчно загинути, боронячи рідну землю. Не все так однозначно на війні – Дніпро форсують дядьки й сільські хлопці неозброєні, не обмундировані, ненавчені. Вони були слабо озброєні: навіть одна гвинтівка на двох, іноді здобута на двох. Радянське командування не шкодує людський ресурс.

Проте, українці завжди були нацією героїв. Ненависть формує справжнього месника. Тому і українські діди – Платон і Савка – дають радянським воїнам урок ненависті. Саме старі діди демонструють хоробрість і мужність під час переправи, тримаються гідно і спокійно. Вони спокійно прямують до річки, щоб допомогти бійцям переправитися на інший берег, повільно йдуть попереду з сітками і хропачами. Для них, це ніби звичайна нічна рибалка, здається, вони не звертають увагу ні на ревіння німецьких літаків, ні на гул гармат. Для дідів ніби не існує та небезпека, від якої страждають воїни за останні дні важкого відступу [10, с. 100].

У діалозі дідів пряма вказівка на неминучість страждань під час війни, адже війна торкнеться кожного, її неможливо перечекати, від неї немає куди сховатися. Тому діди подивовані втечею і страхом смерті. Нічого боятися війни, адже від неї не втечеш [10, с. 99].

Сприйняття українського сьогодення так само вимагає не насильства над собою, а зусилля. Розуміння цього забезпечує поступ особистісного розвитку. Діди виконують роль перевізників, можуть легко покинути все і рятувати самих себе, проте, в них перемагає мужність і почуття патріотизму. Не має надмірного пафосу віри дідів у перемогу, тямучо вони усвідомлюють її ціну праці і мужності, якої треба докласти, аби зупинити ворога, змусити його тікати. Під впливом простого і щирого дідового слова думки бійців чіткіше усвідомлюють їх щирість і простоту, тим самим, зміцнюючи воїнський дух. [37, с. 19]. Образи дідів – алюзія на Харона, який був перевізником через річку Стікс. Діди в

новелі перевозять бійців в нове життя – хтось може утікати, хтось продовжував воювати, хтось гинув.

Кращими рисами захисника Вітчизни наділяє О.Довженко своїх персонажів. Їм властива сила духу, нескореність супротивникові, любов до Вітчизни, любов до свободи. Без бойового духу народ не виграє війни. Цей дух – реакція на страх. В екстремальній ситуації люди поведуться по-різному: чинять опір, біжать геть, інші б'ються на смерть. Бойовий дух виражається різними формами. Вони обумовлені національним характером, обставинами. Зображуючи стійкість і мужність О.Довженко не помилився. Він ніби передбачає стійкість українців у сучасній війні. Образи своїх персонажів не деталізує, послуговується загальним описом. Так зображений капітан Петро Колодуб: безстрашним і невтомним, не наділений великою фізичною силою, з будь-якого пекла виходить переможцем» [10, с. 98].

Армія тримається на вірі у свого командира. У його серці, як і в серцях його бійців вирішується доля війни. Якщо командиру вірять і його поважають, тоді перемоги неминучі. Моральний стан війська залежить від впливу командира, міцніє від нього, будь-які труднощі здатний тоді подолати боєць, в тому числі і неможливі. Глибока прихильність командира до своїх солдатів викликає відповідне ставлення бійців. Беззаперечно будуть виконуватися всі вказівки командира. Командир згуртовує солдат перед боєм. Про такого командира О. Довженко пише, поєднуючи оповідність риторичу ця людина безстрашна і невтомна, його внутрішній секрет в любові до воїна, турботі про нього [10, с. 97].

Образи дідів символізують досвід і мудрість багатьох поколінь. Звичайні рибалки виконують грандіозну місію – переправляють людей через річку, рятують життя багатьом бійцям. Їхні образи моделюються окремими штрихами. Особливе навантаження має портретна деталь. Наприклад – дід Савка маленьким, мав підстрижену борідку, мав схожість із святим Миколою - борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника [10, с. 99]. Це жертвна, захисна святість образу, подібна до жертвності святого Миколая.

Діди ризикують життям кожного дня і кожної коли під обстрілами перевозять наших бійців. Щире уболівання за долю армії і народу, патріотизм дідів, самопожертву і мужність передаються через підтекст. Буденність у творі поєднується з гумором та іронією, увиразнює скромність дідів під час подвигу [24, с. 42].

Епізодичний персонаж новели – онук діда Савки – Іван Дробот, спочатку його помічник, а потім, радянський солдат [10, с. 101]. Від помічника діда-рибалки еволюціонує до захисника Вітчизни. Саме він завершує розповідь командира про доблесну смерть дідів Платона і Савки. Цей образ головний у вираженні ідеї – нащадки повинні продовжувати героїчні справи своїх батьків. справу Якщо нащадки не будуть захищати рідний край, то усі зусилля пращурів будуть марними на прикладі онука діда Савки [10 с. 106].

Міцно запали слова Дробота в душу командирові, коли він дізнався про героїчну смерть дідів. І після цих слів воїни готові до будь-якого важкого бою [10, с. 106].

В основі новели «Ніч перед боєм» покладені Довженкові враження, переживання від вистражданого на тяжкій війні. Головна думка твору пов'язана міркуванням не тільки про солдатську хоробрість і мужність, але і про сивочолих сміливців-дідів. Це діди, які ототожнюються з добрими річковими духами, були сміливі, не боялися смерті. Їхній голос ототожнюється з голосом народу. Ці образи – символ згуртованості і єдності українців. [10, с. 101].

Новели Довженка – максимально правдиві в зображенні війни, з її трагічними у перипетіями і колізіями. О.Довженко правдиво зображує відступ радянських військ, використовуючи художню деталь «у зброї та в ремінні», «з тремтячими руками і виряченими від страху очима» [10, с. 99].

Ризикуючи кар'єрою, О.Довженко зображує реальність відступу, не боячись переслідувань з боку влади, адже існував наказ Сталіна №227: «Ні кроку назад», зміст якого – заборона відступу. Інакше, радянські бійці і командири вважалися боягузами і зрадниками.

Маємо справу з героїзацією як соціокультурним феноменом. Вона пов'язана з необхідністю героїв-вождів, лідерів, які забезпечують перемогу. котра вмикає ці механізми. Категорія героїчного перебуває з категоріями історія та суспільство в тісному сплетінні.

Війна в Україні виявила те, що солдат знав століттями, – моральний дух найважливіший, за будь-яку систему озброєння, за будь-яку військову доктрину. Свідченням високого морального духу сучасної української армії є спів у підземеллях «Азовсталі». Опір всієї країни викликають сцени, коли металургійний завод після тривалої облоги залишають українські військові та мирні жителі. Традиційне визначення морального духу є таким – це психоемоційний стан особистості, який є синонімом упевненості, мотивації, відчуття контролю над своїм життям, мужності, та згуртованість. Воля до боротьби визначається саме так [53]. Моральний дух неможливо виміряти. Однозначних рецептів, для того, щоб його підняти, теж не існує. Проте, за Довженково дієвою стратегією є згуртування бійців він плекається спадкоємністю поколінь.

В історії відомо, що війна — це змагання волі. Та сторона перемагає, яка змушує іншу капітулювати. Але воюють люди, а не зброя. Як сказано в світових дослідженнях про моральний дух, без сили волі не існує жодна технологія у світі. Навіть зростання кількості жертв і несподівані лиха не повинні змусити припинити її використання [53].

2.3. Функціональна роль архетипних образів в оповіданні «Мати»

Націєзахисна й націєформувальна функції літератури є важливими й міцно пов'язані зі збереженням національної ідентичності, носіями якої є письменники, котрі репрезентують культурну самобутність української нації. Їхній художній світ містить національно-екзистенційні категорії та детермінанти, а їхнім текстам притаманний модус національної ідентичності. У літературознавчому словнику-довіднику поняття «архетип» (грецьк. archē –

початок і typos – образ) витлумачено як прообраз, первісний образ чи ідея, що «впливаючи на «поверхню» свідомості у формі літературного твору, актуалізують всезагальні стрижневі ознаки, іманентно притаманні національній ментальності і водночас людському родові» [26, с. 65]. Федеріко Гарсія Лорки визначає архетип як «матрицю, у якій згорнуті сталі образи, моделі, які кожен індивід, черпаючи з джерела культурного несвідомого, розгортає по-своєму, зважаючи на власний досвід, а значить, і архетип не є статичним, він розвивається та змінюється» [34, с. 20]. Концептуалізація архетипів утілюється в художньому тексті через архетипні образи. Але ці образи-архетипи існують поза часом і простором, тобто долають часовий бар'єр.

Особливістю українських архетипів є деяке самозаглиблення, філософічність, антеїстичність, кордоцентризм, звернення до внутрішнього світу, пантеїстичність тощо. Знаною є думка науковців про виділення таких архетипів: Роду, Світового дерева, Дому, Матері, Слова, Дороги, Долі та ін.

Один із найвизначніших в українській культурі архетип Роду, який пов'язаний із культом пращурів. Глибоку закоріненість архетипу Роду в підсвідомості автора представляє оповідання «Мати», який реалізується через теплий і світлий образ «старійшини» родини – мами, криниці, українського харчу для льотчиків («просити милостині, та не абиякої, а молока та сала»), старою грушею, «бідній старесенькій хаті», у якій рятувалися солдати. Новела сприймається як легенда.

Один із найвизначніших в українській культурі архетип Роду найтісніше пов'язаний з культом пращурів. Образно-символічна структура архетипу Роду проявляється у вшануванні померлих, зокрема, матері. Вона уособлює поєднання померлих предків, живих нащадків і майбутнє, ще ненароджене покоління. Цей архетип пов'язаний із прославленням та возвеличенням роду сміливих і витривалих українців. Мати в творі є берегинею роду, матір'ю для всіх синів, які воювали: «Вже обмивала й ноги їм гарячою водою, і грубу натопила, розігрівала разів зо три їжу — сплять. І плакала вночі і вдень, згадуючи своїх синів Івана й Василя. Хто ж їх нагодує, хто пригріє у лиху

годину? Де вони? Може, лежать уже десь у полі, мов скляні, чи висять на шибеницях у німецькій неволі і вороння клює їм очі на морозі. І ніхто й не гляне вже, і не спитає, не заплаче!.. Так багато смерті навкруги. Діти, діти...» [10, с. 79]. Смерть вона прийняла стійко, як справжня козачка: «— Не вішайте, не страміть мене. Як же мені висітоньки? Я ж таки жінка стара. Дайте мені кулю, одну кулиночку, молю вас, благаю... Не дали. Тоді вона хуленько стала на пеньочок, перехрестилась.

— Не трогайте, недолюдки. Не приторкайтесь до моєї шиї...

Сама наділа» [10, с. 82].

О. Довженко представив українську жінку-матір як люблячу, турботливу. Діти як об'єкт любові становлять для матері абсолютну позитивну оцінку; «Господи, синочки, йдіть мерщій», «Де ж це було, голубоньки?» [10, с. 79].

В етносвідомості архетипу зафіксовано християнську спрямованість материнської любові: спокій, терпимість, жертвність, усепощення, що відображено в імені Марія. У християнстві Марією називали Богородицю, матір Ісуса Христа. Також у Святому Письмі згадуються інші Марії, зокрема, Марія Магдалина та Марія Клеопова. Ім'я Діви Марії стало для християн уособленням найвищих людських чеснот. Її доброта, любов та милість до кожної живої душі дарують надію віруючим. З молитвами до Богородиці звертаються в складних життєвих ситуаціях та в хвилини радості.

Як зауважує Є. Бартмінський, мати зазвичай пов'язана з буттям, існуванням людини, домом, сім'єю, землею, народом [56, с. 151]. Тому стереотипна поведінка матері для реалізації захисної функції представлена турботою про дітей та їхню охорону. Марія прийняла Степана Пшеницина й Костю Рябова, як рідних, згадуючи своїх синів Івана і Василя.

Архетип Мати також метафорично взаємодіє з поняттям Україна. Ця жінка символізує націю та її етнічні землі. Це батьківщина-мати, де ми народилися. Вона символізує узагальнений образ української жінки того часу: «Не було у вас дорогих черевиків, не душилися ви паризькими духами, а душились полином та коноплями. Не було ні шовку, ні сезонних капелюшків,

ні кованих сундуків з замками. Не мандрували ви по світу, по закордонах. Вам було ніколи. Ви, як та пчїлка, були зайняті і од роси носили все мед до радянського вулика, поки не одняли у вас життя недолюдки з Європи» [10, с. 83].

Отже, для українців архетип Мати містить потрійний зміст: Божа Матір, Мати-Україна та Мати, яка тебе народила. Можемо констатувати, що в О. Довженка відображено архетипне сприйняття матері, асоційоване з такими якостями, як турбота і співчуття, з усім тим, що вирізняється добротою, піклуванням і підтримкою, гордо підтверджує, що витoki власного роду невіддільні в нього від долі його народу: «Вічна слава вашому імені, мамо Маріє, красоті вашій» [10, с. 83]. Навіть прізвище Стоян є відображенням мужності й стійкості жінки. Первісна семантика прізвища – це побажання в охоронних цілях «Нехай зостанеться живим!». Ця жінка житиме в пам'яті народу вічно, як архетип-зразок чеснот міцності й благородства.

Архетип Світового дерева моделює Всесвіт, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце, тобто він є уособлює універсальну концепцію світу. Об'єктивується в різних архетипних образах – прадерева, дерева життя, дерева роду тощо. Зокрема, О. Довженко, який дотримуєчись української традиції, втілює цей архетип через образ-символ питомо українського дерева – груші, яка мимовільно створює уявлення про часопросторові та екзистенційні прояви життя людини. Груша у світогляді українців символізує «темний», «нічний» бік світотворення. За повір'ями, не можна було рубати грушу, оскільки незабаром завітає лиха доля. Гілки, плоди груші клали також на могильні хрести. Груша – символ самотньої молоді жінки та її печальної долі. Тому не випадково саме на цьому дереві пішла в потойбіччя Марія Стоян.

Груша як символ підкреслює необхідну, але сумну сторону світобудови: не буває дня без ночі, як не буває світла без тьми, так і не буває доброї долі без лихої. Тому й стовбур і гілки груші шорсткі, з колючками. Як у людському житті – більше шорсткого та колючого. Рубати грушу – вважають за великий гріх, бо посягаєш на чужу долю, яка і без того гірка; а, зрубавши, здобудеш

лиху долю для себе. Вочевидь, автор підкреслює, що зло буде покарано, убивці знайдуть в Україні свою погибель.

Архетип Дому втілено в образах не тільки будинку, а й рідного краю, «малої» та «великої» Батьківщини, в образі рідного міста/села, рідної вулиці/кварталу, тієї місцевості, з якою ріднять солодкі та гіркі спогади, щасливі та сумні події. Цей архетип є уособленням просторового світу, центр емоційного життя особистості. Матеріалізованим утіленням архетипу Дому є Топос рідної батьківської хати (будинку). Цей образ може втілювати як прихисток, захищеність від страшного світу, гармонійність, так і виявлятися через образи пустки та зруйнованої хати, символізуючи зруйновану гармонію національного простору образ рідної землі: «Спинивсь Василь коло хати, а хати немає. Василь у двір — нема двору. У сад — нема саду»; «Потім він підійшов до хатища, взяв жменю попелу і загорнув у хустку.

— Оце я, мамо, заберу з собою, щоб не втомлялися ні ноги мої, ні руки, ні серце» [10, с. 78].

Навіть смерть Марії лине у невизначений часопростір: «Уся її маленька постать неначе линула в холодному повітрі, і сива її голова, похилена набік, торкалася передвесняних хмар» [10, с. 82]. Очевидно, автор «поставив їй пам'ятник» вічної скорботи й жертвоприношення: «Хай же знає весь світ, як висіли ви, мамо, на старій груші за други своя у велику всесвітню війну в українському кривавому селі на Вкраїні кривавій» [10, с. 83].

Архетип Слова розкривається через образи митця і його творіння. Адже слово є сильною зброєю: воно кличе до боротьби, піднімає національний дух, відкриває правду, є порятунком у найрізноманітніших ситуаціях. О. Довженко підкреслює правдивість й монументальність слів матері: «Ой велике діло робите, голубоньки мої,—зітхнула Стояниха.— Куди там бомби, хай їм хрін. Велике діло добра вість в неволі. Та така ж темрява кругом, та так позабивано голови людям лукавою фашистською брехнею, що й жити шкода. Неначе все скінчилося на світі, подумайте...

І тут уперше, слухаючи прості материнські слова на поневоленій землі, відчули Пшеницин і Рябов, яка велика місія їм випала в житті» [10, с. 80].

Сильною зброєю було Слово, що, за апостолом Павлом, «живе й діяльне, і гостріше від усякого двосічного меча: воно проходить аж до розділу душі й духа, суглобів та кістяного мозку, і розрізняє чуття та думки серця... Нема створіння, скритого від нього...» [45, с. 273].

О. Пахльовська переконує, що Слово сплавлює минуле з майбутнім у континуум людського існування, у вольтову дугу Часу, яка переплавлює «безславне сьогодні», даючи змогу людині стати «прямим проломом пам'яті в безмежність», збагнути свою органічну причетність до космічного Буття [14, с. 45]. Слово, як і мистецтво, володіє незбагненим феноменом – здатністю породжувати багатовекторні сенси, розгортати безконечну смислову перспективу і можливість нового прочитання. Тому короткі репліки, неповні речення О. Довженко вживає для «домислювання», розуміння глибини думки: «Ну, що з вами вдієш? Отакі й мої..»; «Не дам! Бийте мене... Не дам, людоді! Голубчики, не трогайте, не вовчиця ж вас родила, а людина, мати!» [10, с. 81].

Одне з найважливіших положень містичного богослов'я – культ мовчання, утіленого в ісихазмі (східно-християнське містико-аскетичне вчення про єднання людини з Богом через очищення серця сльозами та зосередження свідомості на самому собі) [1]. Мовчання стає не антитезою для слова, а як засобом утілення глибинної, невисловленої сутності буття. Слово в ісихазмі стає сакральним засобом спілкування зі трансцендентним світом. Воно не адресоване вухам чи очам людини, а сприймається як засіб «душевної» розмови з Богом, яка може відбуватися лише в мовчанні. Тому часто три крапки і створюють мовчазний підтекст твору: «Палажко, скажи — сини, бо прокляну на цьому і на тому світі,— шептала Марія Стояниха. — Бог тебе питає, Палазю...»; «Прощай...»; «Рота, стій! Шапки геть!... Вперед марш!» [10, с. 82-83].

Національну креативність слова О. Довженко виражає в легкій і доступній метафорі: «Ревіли гармати. Сонце сніги червонило. Од гарматного

реву обсипався іній, і казкові сніжинки падали на материні розплющені очі»; «Комендант почервонів. Товста його шия почала брякати, як у кобри»; «Слова правди горіли у темряві, мов вогнища в холодну довгу ніч» [10, с. 81-82].

Отже, письменник, який творить своєю мовою, думає про майбутнє своєї нації є патріотом, поборником національної ідеї, незважаючи на обставини й можливості «заговорити» словом. Народ, який зрікається свого основного духовного коду, приречений на історичне небуття. Українське слово набуло в устах персонажів О. Довженка архетипних функцій символу духу нації і батьківщини. Мова, як особливо форма історичної пам'яті, є національним засобом збереження та передачі соціокультурної інформації, етнічної самобутності, героїзму і стійкості.

2.4. Засоби психологізації образу-персонажа: спогади, роздуми, переживання, літературний портрет, пейзаж

Художній текст естетично впливає на читача в основному через емоційний феномен. Авторське відображення емоційного стану літературних героїв є прийомом психологізму художнього твору. Занурюючись у внутрішній світ героїв, їхні відчуття та переживання, автор переключає сприйняття реципієнта в психологічну площину літературного твору, заряджає емоційно, щоб відчутти/зрозуміти події. В. Фащенко наголошує, що «психологізм – універсальна, родова якість художньої творчості» [49, с. 89]. Дискурс поняття психологізму глибоко відображає «створення» внутрішнього світу людини, а саме, думок, хвилювань, бажань.

Психологізм художньої літератури досліджували: В. Агєєва, Ю. Бондаренко, Н. Михальчук, та ін. Вони з'ясували особливості його вияву, деталізували його прояв.

Психологічною формою розуміння життя й внутрішнього світу персонажів є спогади. Вони є джерелом розуміння функціонування історичної пам'яті сучасної України. Дослідники розглядають спогади як винятково особистісний погляд на події. Предметом оповіді у спогадах є індивідуальна

або колективна пам'ять інших, яку усвідомлюють суб'єкти пам'яті. О. Довженко вміло застосовує цей прийом у творі «Ніч перед боєм».

Оповідь командира в оповіданні «Ніч перед боєм» виявилася не простим флешбеком, у який уведено інший прийом, – це сукупність спогадів, які розгортаються навколо базової констатації [10, с. 97]. Безумовно, це надзвичайно зацікавлює бійців, але особливого забарвлення надає оповідь «групова характеристика» дідів [10, с. 98], виявляли їхню «нелюбов і навіть презирство» до воїнів, які відступали. Потім – коротке ретроспективне повідомлення про те, що ще з дитинства командир умів доглядати й дбати про людей. Логічним є авторський роздум-характеристика бійців, які тепер не просто оточували оповідача, а й стали об'єктом його турботи – саме в цю мить О. Довженко додає коротке, але багатозначне твердження, чим так поєднав минуле й сьогодні.[10, с. 106]. Оповідач знову повертається в минуле [10, с. 99]. Воно поєднує антитезу автора про однодумців та боягузів-зрадників. А на підтвердження вищої сутності свого «секрету» оповідач згадує про те, що він був садівником і вчився турбуватися і про дерева, і про людей. При всьому цьому автор помічає й констатує [10, с.98], усі без винятку слухачі були під його впливом. Потім у спогад-розповідь командира О. Довженко з майстерністю режисера вмонтовує значущі скетчі-діалоги, у які додає іронії: «Щось ви, хлопці, ...не туди наче йдете» [10, с. 104] – кепкували діди над тими, хто відступав [10, с. 103], уживання деформованих приказок [10, с. 104], характеристику бійців «Душа несерйозна, розбалувана» [10, с. 105] – усе це не просто свідчення майстерності автора, а і вияви глибокого та багатовимірного ставлення дідів до людей. Стійкість і врівноваженість дідів письменник пояснює не тільки тим, що вони «доживають» у цьому світі і їм немає вже чого втрачати, а передусім тим, що вони розуміли недалекоглядність фашистів, вірили в перемогу, «увесь німецький феєрверк... для них ніби не існував зовсім» [10, с. 100].

Зв'язок між минулим і теперішнім, представлений у спогадах, є дуже суб'єктивним, адже картини спогадів набувають рис винятково позитивної

самопрезентації, коригуючи історичне тло. Інколи спогади підпадають під політичний вплив і маніпуляцію історичною пам'яттю. Виклики сьогодення, світогляд авторів роблять викладену інформацію актуальною тільки в конкретний час, формують, як не парадоксально, стереотипи про минувшину. Водночас сучасні спогади є вкрай суб'єктивними і створюють оновлені суспільні стереотипи. Вони потребують від читача критичного мислення, адже історія завжди має альтернативи. На сьогодні ми по-іншому дивимося на них, «наміряємо» на сучасну війну.

У контексті роздумів, міркувань виділяємо внутрішній психологічний монолог, з якого бачимо, як герой реагує на подію, інших героїв, «бачимо» його ставлення до себе. Монолог посилює значення і роль суб'єктивних міркувань, адже на самоті зі своїм «я» людина є відвертою, щирою. Тому для монологів характерними є переходи від одних думок до інших, «особлива» мова насичена експресивно-мовними виразами. Отже, монологи несуть особливе смислове навантаження, яке не містять висловлювання людей у реальному житті. Інше функційне призначення монологів бачимо в інформуванні читачів про зовнішню «оболонку» дії й події, які не показані автором безпосередньо, а також про психологічні мотиви поведінки персонажів [10, с. 82].

Комунікативний аспект структурно-композиційних елементів і художніх засобів монологу розкриває внутрішньо-імпліцитний конфлікт. Він розширює можливості читацького сприйняття, спонукає реципієнта до активного міркування, саморефлексії. У творі «Ніч перед боєм» характер і спрямованість переживань виражено через внутрішні короткі або розлогі монологи персонажів, їх часто регулюють і стимулюють не особисті, а загальнолюдські обставини, причини [10, с. 103]; «Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль» [10, с. 104]. Персонажі виражають у монологіх думки й погляди, почуття та переживання. Стилiстичним засобом вираження внутрішніх або відкритих монологів в основному є пряма мова.

Текст не містить авторських відступів, свої думки письменник передає репліками персонажів [10, с. 102]. Емоційне напруження міцно переплетене із

почуттям жалю до пересічних жителів, які були безсилими проти фашистів, або їм просто не вистачало духу вести боротьбу до останнього [10, с. 103]. Жахливим був стан молодих солдатів, які могли щомиті загинути. Хлопці, які тільки починали насолоджуватись життям, мали вирішити: чи текти, чи захищати рідний край до останнього.

В оповіданні «Воля до життя» монолози чуттєво й містко передають емоційний стан героїв: «Ну, що за чорт! Звідки стільки терпіння?» [10, с. 86-87].

Отже, короткі репліки-міркування виражають емоційно-психологічний стан персонажа. Взаємохарактеристика, прийом характеротворення, у якому характер зображено непрямо, а через репліки-провокації інших персонажів [10, с. 104].

О. Довженко віртуозно передає людські емоції. Досліджуючи антимілітаристський дискурс малої прози письменника, ми виділили такі характерні риси його творчості, як антропоцентричність і психологізм. У центрі уваги письменника – людина, її характер, думки та вчинки, життя в соціумі, зв'язки з оточуючими. Серед засобів вираження переживань він найчастіше послуговується дієсловами, які надають текстові динаміки, допомагають швидко занурити читача в розповідь [10, с. 103]. Рідше в тексті емоційні стани виражають іменники з переносним значенням, зокрема, застосовуючи уживання таких художніх засобів, як, епітети, персоніфікації, метонімії. Завдяки цьому емоції стають динамічними: «багаті череди», «золота країна», «розірвана артерія» («Воля до життя»); «добра вість», «стара груша», «висока смерть» («Мати»); «внутрішній секрет», «усміхнулася вся землянка», «душа несерйозна, розбалувана» («Ніч перед боєм»).

Зрідка О. Довженко послуговується описом кінем (міміка чи інші психосоматичні зміни в тілі людини)[10, с. 105]; [10, с. 95]; [10, с. 90]. Як бачимо з наведених прикладів, емотивність досягається інтеграцією кількох мовних засобів, зокрема, персоніфікації, епітетів та експресивної лексики.

Особливість літературного портрета як засобу вираження психологізму у творі досліджували Л. Каневська, О. Куцик, Н. Михальчук, та ін.

Знаною є думка науковців, що головна мета портретної характеристики – уявити людину, описати її зовнішність: обличчя, фігуру, одяг, зобразити видимі властивості поведінки: жести, міміку, ходу, манери [30; 31]. Психологічний портрет, на відміну від звичайного портрета, інтегрує зовнішність героя з його внутрішнім світом, станом душі, акцентує увагу читача на окремих деталях зовнішності людини, які «висловлюють» інформацію про думки, почуття, переживання та настрої персонажа. У ньому за допомогою мовних елементів розкриваються внутрішні порухи душі, переживання, емоції, як-от: любов, пристрасть, прив'язаність, ненависть, ревності, заздрість. Для створення психологічного портрета письменник застосовує різноманітні лінгвостилістичні засоби, зокрема, епітет, метафору, метонімію, оксюморон, які допомагають розкрити сутність героїв, «прочитати» їхній внутрішній світ та хід думок. Значущу роль відіграє й гіпербола, яка для явного та навмисного перебільшення, посилює виразність, підкреслює висловлену думку.

«Ніч перед боєм» розпочинається зі спогадів капітана Петра Колодуба. Уживаючи прийом ретроспекції, автор у слова героя вкладає розповідь про те, як «звичайний наш український дід-рибалка» перевернув йому тоді, у дні сумного відступу, усю душу. Лаконічно й змістовно автор описує його [10, с. 97]. Поєднує біблійний і буденний опис діда Савки, підкреслюючи його значущість і здатність прийти на допомогу [10, с. 99].

Словами Платона говорив народ. Він багато думав над причинами відступу. Дід багато чого не розумів, але не погоджувався з основним: чому рідні сини залишають його на призволяще, чому не стоять на смерть, захищаючи землю, народ. Звідси і глузливі, неприязні репліки дідів та критичні зауваження про всіляких Троянд, які кожному говорять про те, як він ненавидить ворога, він був для живим голосом нашого відважного народу [10, с. 105].

В оповіданні «Мати», автор описує зовнішність головної героїні, застосовуючи «холодні» епітети, гіперболу: «Уся її маленька постать неначе

линула в холодному повітрі, і сива її голова, похилена набік, торкалася передвесняних хмар...» [10, с. 83].

У новелі «Воля до життя» немає чітких описів, там за зображенням рис характеру ми можемо домислити зовнішність Карналюка, спираючись на епітети-номінативи: «Страшний був Карналюк і прекрасний» [10, с. 89].

Петра Колодуба автор описує так, людину безстрашну і невтомну, справжнього бійця. [10, с. 97]. Прийом антитези в поєднанні з епітетами характеризує колоритну постать командира.

Специфічну функцію в оповіданні «Ніч перед боєм» виконують портретні деталі, які за своїми особливостями, як вважає А. Мартинець, є портретними штрихами [30, с. 269]. Яскравою деталлю є очі, за якими можна краще пізнати людину: усе, що коїться на душі, нам видає серце, а все, що коїться на серці, читаємо в очах. Красномовним є епізод прощання діда Платона з бійцями, яких він перевіз. Смуток і занепокоєння долею бійців відображено в його очах: «По сухому темному його лицю текли сльози і падали в Десну» [2, с. 475]. Загострення уваги на цій деталі характеризує діда Платона як чоловіка з великою душею і щирим серцем, яке наповнене болем за бійців, адже їх може чекати смерть кожної миті. Тому промовисте є порівняння його з пророком: «Платон стояв на березі ... як пророк, нерухомий» [10, с. 105]. Слова діда підтверджують цю деталь словами, у яких звучить жорстока правда: «А ці думають урятуватися. А воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго» [10, с. 105].

Символічною є портретна деталь у фіналі твору: «Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв з закритими очима» [2, с. 477]. Функційне навантаження деталі-символу має психологічний характер. Для оповідача події перших місяців війни були найважчими, але водночас і найважливішими, тому що під час цих подій сформувався образ «людини безстрашної і невтомної» [10, с.106]. А безпосередній вплив на утвердження духу мужності в Петра Колодуба, його ненависті до фашистів мали діди – «добрі річні духи» [10, с. 103]. Вони «виліпили» його особистість «сторуюкою», «помноженою стократ на гнів і

ненависть» [10, с. 104]. Геройські постаті творів Довженка – монументальні... [41, с. 20], – акцентує О. Поляруш. Портретні деталі сприяють філософському осмисленню та художньому узагальненню тогочасних суспільних подій, підкреслюючи значущу роль окремих постатей.

Іншою групою деталей, зображених в оповіданні «Ніч перед боєм», є побутові й речові, які можна об'єднати за функційністю у фактографічні. Майже в усіх творах О. Довженка земля є образом, що включає різні символічні значення та емоційні нюанси й містить, на думку Марії Фоки [50, с. 100]. В оповіданні «Ніч перед боєм» земля інтерпретується на іншому рівні розуміння: «земля» – «землянка». Відчувається потужний зв'язок із землею, що стає символом і війни, і єднання: «... їх було в землянці чоловік тридцять» [10, с. 98]. У наступному епізоді землянка зображена за допомогою синекдохи, що свідчить про злагодженість бійців: «... за ним тихо усміхнулася вся землянка» [2, с. 105]. Змістова багатозначність наповнення образу землі в оповіданні сугестується насамперед війною, тому введення побутової деталі характеризує факт дійсності, що інтегрує історію та культуру народу.

Стан афекту літературного героя письменник передає за допомогою опису такої реактивної дії, як крик. Крик – вияв незадоволеності, агресивності та конфліктності. Але інколи банальне підвищення голосу застосовують, коли намагаються докричатися до співрозмовника, переконати, підкреслити значущість вчинку. «Мамо, де ви? Це я, Василь, живий!» [10, с. 89]. Прийом тавтології фрази-крику «Жить хочу!..», насичує новелу «Воля до життя» життєстверджувальним пафосом.

О. Довженко майстер номінаційних прикметників, які за рисами характеру дають можливість відтворити портрет, зовнішність персонажа, обґрунтовуючи його вчинки та поведінку.

Людство нерозривно тримає зв'язок з довкіллям, воно не мислить себе поза межами природи, ототожнює себе як її частину. У літературі важливого значення пейзаж почав набувати, починаючи з XVIII ст. «Пейзаж – один із композиційних складників художнього образу» [27, с. 542].

Основна функція пейзажу літературного твору – створення фону для сюжету. Однак найчастіше пейзаж виконує паралельно ще одну функцію – характерологічну, тобто поглиблено витлумачує характер, стан персонажа. Пейзаж, виконуючи цю функцію, виражає або гармонію персонажа з природою, або антагонізм, тобто картини природи можуть збігатися з людськими переживаннями (пейзаж-консонанс) і можуть протиставлятися їм (пейзаж-дисонанс).

Контент-аналіз літературознавчих досліджень дав можливість дійти думки, що єдиної, уніфікованої, абсолютно вичерпної класифікації пейзажу немає, оскільки принципи її укладання можуть бути різними залежно від змістового аспекту: спосіб зображення (статичний та динамічний), характер простору й часу (степовий, лісовий, мариністичний, урбаністичний, індустріальний; зимовий, літній, весняний, осінній; нічний, ранковий тощо), ступінь масштабності (локальний, екзотичний, національний, космічний тощо), емоційне забарвлення та естетичне сприйняття (величний, похмурий, таємничий, ідеальний тощо), семантика (філософський, історичний, психологічний, автобіографічний тощо), походження (фольклорний, міфологічний тощо), зв'язок із загальними напрямками, течіями, стилями (класицистичний, бароковий, романтичний, символістський, реалістичний, футуристичний тощо) та інші. «Чисті» типи пейзажів зустрічаються рідко, найчастіше вони переплітаються, доповнюють один одного, утворюючи яскраві художні поєднання [10, с. 100]; «Пробіг Василь усе село, ... Дві сотні печищ, спалені сади, череп'я, ями і безліч одубілих ворогів у багнищі й крові» [10, с. 78].

Кожен письменник по-своєму «бачить» природу, а відповідно й розуміє роль пейзажу в художньому творі. У творах О. Довженка картини природи розкривають мінливі настрої та драматичні переживання героїв, вони глибоко пов'язані з сюжетом та ідеєю тексту. Пейзажні характеристики у думках й почуттях героїв додають емоційного відтінку, а події набувають виразних ліричних і драматичних рис. Для пейзажної палітри автора характерні багатство

кольорів, яке виражає настрій твору, ставлення автора. Найчастіше зустрічаються кольори чорні й сірі – вечірні; кольори хмар – білі, сині, сірі, найрізноманітніші відтінки червоного (колір війни, крові). Ця колористика передає душевний стан героїв.

Окремо відмітимо, що в оповіданні «Ніч перед боєм» кольорова палітра пейзажів представлена червоними, жовтими та чорними барвами – кольорами крові, смерті і війни [10, с. 101]. І все ж таки автор завершує твір оптимістично, сподіваючись, що бій буде для наших воїнів переможним [2, с. 106].

Художні картини оповідання перегукуються з внутрішнім станом героя-оповідача Петра Колодуба [10, с. 100]. Пори року – універсальні символи народження, зростання, смерті та відродження, впорядковані цикли природи і людського життя. Олександр Довженко, відтворюючи осінь, загострює увагу на характерних деталях: «Що не ріка, то й драма...» [10, с. 103], «Ми йшли стежкою мовчки у густих лозах» [10, с. 101]. Зазначені деталі виконують натуралістичну функцію для переконливого відтворення подій в оповіданні.

Описи природи О. Довженка можна вважати пейзажами-асонансами, які висвітлюють внутрішній душевний стан героїв творів. Дієслова в описах – це своєрідне тло або «рухома декорація» (за О. Білецьким), яка завжди співвідноситься із образами-персонажами.

Окрім масштабних пейзажних замальовок, які містить проза О. Довженка, значну роль у розкритті душевного стану героїв відіграють й ситуативні пейзажі, утілені у поодиноких лексемах: обсипався іній, мерзла земля, холодне повітря, передвесняні хмар та ін.

Пейзаж відображає психологічний образ рідної землі. Воєнні події, зображені у новелі, ведуться восени на річці Десні [10, с. 103]. Восени розпочинаються зливи, погіршується погода, яка демонструє передчуття недоброго, лихого. Події, зображені у творі, відбуваються темної горобиної ночі [10, с. 104].

Пара «пейзаж – людина» у малій прозі О. Довженка поєднана за принципами психологічного паралелізму – протиставлення або зіставлення

картин природи з емоційним станом душі. Пейзаж здебільшого становить собою художній простір, у якому розвивається сюжет. При цьому наскрізна деталь, найчастіше якась одна зорова, слухова або ж кольорова дає можливість глибинно прочитати твір.

Отже, використовуючи монологи, описи, О. Довженко розкриває таємниці внутрішнього світу своїх персонажів, торкається емоційної сфери читача, долучаючи його до зображуваного. Описуючи позамовні знаки комунікації, автор художнього тексту чітко вимальовує конфліктну «картину» взаємодії персонажів твору і цим посилює вплив на читача. Зображені в тексті ситуації, які пов'язані з переживаннями героїв, виконують емотивно-посилувальну функцію.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи глибинне онтологічне підґрунтя антимілітаристського дискурсу О. Довженка часів Великої Вітчизняної війни у творах «Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Мати», ми дійшли висновку, що авторові вдалося на історично достовірній основі зобразити багатоаспектну картину філософії існування відтворюваного періоду.

Головними філософськими категоріями життя, характерними для аналізованих творів письменника, є боротьба, обов'язок, справедливість, правда, автентичність людської екзистенції. Онтологічна наповненість антивоєнної малої прози автора зумовлена контекстуальним осмисленням реальної боротьби за свободу рідного краю, що надало сенсу буття головних персонажів творів. Онтологічна спрямованість боротьби за життя в умовах війни є пріоритетною. Екзистенційна ситуація волі до життя є психологічним складником у такому контексті, адже смерть є неминучою, тому О. Довженко неабияку увагу зосереджує на внутрішньому станові персонажів: спогади, роздуми, переживання, портретні характеристики, посилення психологічної функції пейзажів, психологізм – усе це письменник зображує з великою художньою проникливістю та психологічною точністю. Відображаючи

неймовірну жагу до життя, нереальну силу волі, автор використовує художній засіб гіперболи, ускладнений порівнянням, тавтологією.

Простежуючи художню еволюцію теми війни в українській прозі 40-60-х років, ми зрозуміли, що, незважаючи на політичну заангажованість, письменникам вдалося донести, що війна — це жах, вона не буває доброю, це завжди погано, це біль, втрати, це завжди горе, вона приносить хаос, розруху, це передвісник смерті, жалоби, плачу, для світу — це шрам на усе життя, який ніколи не загоїться і не забудеться нащадками. Герої війни завжди будуть у пам'яті своїх дітей, онуків, правнуків, як люди, які дали їм можливість мирно та спокійно жити.

Створені персонажі в малих прозових творах О. Довженка покликані втілити гуманістичну концепцію, ціннісними орієнтирами якої є людяність, патріотизм, героїзм, людська і національна гідність, відвага, саможертвність, Довженківські твори відображають події містко, з кінематографічною точністю передають факти достовірно, реалістично, і водночас, лірично, чуттєво, з глибоким висвітленням психологічності характерів.

Автор доводить, що екзистенційному вимірі героїзм – це найвища точка кульмінаційний момент життя людини, що може одночасно бути і трагічним, і натхненним, це подолання обмежень, коли внутрішня сила, витісняючи інстинкт самозбереження та страх смерті, веде до творення суб'єктом самого себе; по-третє, соціально-філософський вимір визначає героїзм як особливу форму людської поведінки та діяльності за конкретних історичних умов, коли ціною мужності й самопожертви, людина сприяє вирішенню критичної ситуації в житті спільноти, соціуму, держави, тим самим включаючись у формування змісту соціокультурного поля та працюючи на перемогу добра над злом.

Перспективою подальшого дослідження є аналіз провідних архетипів-концептів (страх, смерть, відчай, туга тощо), які окреслюють екзистенційну парадигму антимілітаристської прози О. Довженка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. – Харків, 2006. 261 с.
2. Брюгген, В. Звичайний хліб мистецтва : літературно–критичні статті. К. : Рад. письменник, 1969. 250 с.
3. Бугайова Н. Сутність людської особистості провідний мотив новели В. Шевчука «Біла нитка печалі». Теоретична і дидактична філологія. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. Вип.10. С. 54–61
4. Вашків Л.П. «Тема другої світової війни у малій прозі Олександра Довженка»
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vashkiv_Lesia/Tema_Druhoi_svitovoi_viiny_u_malii_prozi_Oleksandra_Dovzhenka.pdf
5. Гончар О. Прапорonoсці.. Видавництво «Дніпро», Київ, 1976
6. Гоян Я. Зустрічі з молоддю // У кн. «Про Олеся Гончара»: нариси, статті, листи, есе, дослідження (Упорядник В. К. Коваль). К. : Рад. письменник, 1998. С. 315-327.
7. Гуменний М. Західний антивоєнний роман і проза О. Гончара: компаративний аспект. Київ : «Євшанзілля», 2009. 318 с.
8. Гуменний М. Поетика романного жанру Олеся Гончара : проблеми типологій. Київ : Акцент, 2005. 240 с.
9. Діалектика художнього пошуку: Літературний процес 60-80-х років. К. : Наук. думка, 1989. 320 с.
10. Довженко О. Вибране: для ст.шк. віку. Упорядкув. текстів та передм. О. М. Таранченко. К. : Школа, 2008. 320 с.
11. Дяченко О. С. Подвиг народу: Літературно-критичний нарис. К.: Дніпро, 1984. 248 с.
12. Енциклопедичний словник символів України / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди ; [заг. ред. : В. П. Коцур та ін.]. Вид. 5-те, допов. і випр. Корсунь-Шевченківський : вид. В.М. Гаврищенко, 2015. 911 с.

13. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
14. Жуковська Г. «Усе іде, але не все минає». Пам'ять і час у творчості Ліни Костенко: Монографія. К.: Книга, 2010. 188 с.
15. Заверталюк Т. 14 (наук, ред.) та ін. Д. : Пороги, 2013. Вип. 16. С. 56-63
16. Загребельний П. А. Юлія, або Запрошення до самовбивства: Роман. Харків: Фоліо, 2003. 351 с.
17. Захарчук І.В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
18. Зборовська Н. Феномен Олеся Гончара як методологічна проблема. Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту): Зб. наук, праць. Вип. 4. Д. : РВВДНУ, 2004. С. 28-34
19. Історія української літератури. ХХ століття. У 2 кн. 1-90 Кн. 1.: 1910—1930-ті роки: Навч. посібник/За ред. В.Г. Дончика. К: Либідь, 1993. 784 с.
20. Історія української літератури. У 2-х т. / За ред. В. Дончика. Т. 2. К. : Наукова думка, 1988. 742 с.
21. Каневська Л. До питання семантико-психологічного тлумачення назви роману І. Франка «Не спитавши броду» Українське літературознавство Зб. наук. пр. 2006. Вип. 68. С.92-97
22. Кошелівець І. Можна одверто? Сучасність. 1997. № 10. С. 112-122
23. Лавріненко Ю. Олександр Довженко. Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: в 3-х кн. Кн. 2. К.: Рось, 1994. С. 37–47.
24. Ленська С. Екзистенційна проблематика малої прози Ю. Мушкетика. Актуальні проблеми слов'янської філології. Бердянськ. 2012. Вип. XXVI. Ч. 1. С. 439–447

25. Лепьохін Є. «Граничні ситуації» : роль і значення у літературі екзистенціалізму. URL: http://old.lingua.lnu.edu.ua/Visnyk/visnyk/Visnyk_16/articles/Lepyokhin.pdf.
26. Літературознавчий словник-довідник / Авт.-уклад. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та інші. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
27. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. К. : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
28. Лобода Ю. *Existentia militaria*: досвід аналітики мілітарної свідомості. URL: http://www.academia.edu/245645/Existentia_militaria.
29. Марисняк Т. О. Довженко: трагічне життя й титанічна праця: урок української літератури : 11 клас. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2012. № 6. С. 53 – 55
30. Мартинець А. Художня деталь як засіб творення національних образів. *Іноземна філологія*. 2014. Вип. 126. Ч. 1. С. 265–273
31. Михальчук Н. Вступ до літературознавства : Навчально-методичний комплекс для студентів філологічного факультету. Ніжин. 2013. 180 с.
32. Михальчук Н. Історія української літератури к. ХІХ – поч. ХХ ст.: жанрово-стильовий розвиток. Науково-методичний посібник. Ніжин. 2022. 115 с.
33. Михальчук Н. Літературознавчі методи й методології. Ніжин, 2016. 82 с.
34. Москаленко О. О. Міфологема дитинства в ліриці Ф. Гарсія Лорки: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04. Сімферополь, 2014. 240 с.
35. Олесь Гончар – сумління України, любов пречиста, пісня і зоря... : інформаційно-методичні матеріали до 100-ї річниці від дня народження О. Гончара / автор-укладач Н. Фенько ; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесь Гончара. Полтава, 2018. 28 с.
36. Онішко З. Що змушує людину здійснювати подвиги? URL: <https://www.facebook.com/PaPDKPI/posts/264327085295184/>
37. Пензова С. Деякі ознаки й особливості кінематографічності оповідання О. Довженка «Ніч перед боєм». *Наукові записки. Художня література і*

- кінематограф: проблеми інтерактивності. Серія: Філологічні науки.*
Кіровоград, 2012. Вип. 110. С. 86–92.
38. Плачинда С. Вогненне слово митця. Довженко О. Повість полум'яних літ: Повісті. Оповідання. Публіцистика. Київ : Молодь, 1984. С. 356–366.
39. Плачинда С. П. Олександр Довженко : Біографічний роман. К. : Молодь, 1980. 344 с.
40. Погрібний А. Олесь Гончар: початок пожиттєвого. Дивослово. 1998. № 4. С. 2-6
41. Поляруш О. Є. Композиційно-стильові особливості творів О. П. Довженка. *Українська мова і література в школі.* 1976. № 1. С. 18–26.
42. Працьовитий В. Творча концепція О. Гончара в романі «Прапорносці». *Українське літературознавство.* 2013. Вип. 77. С. 85-101
43. Радько Г. Олесь Гончар і його творчість на тлі 60-х років ХХ ст. Таїни художнього тексту: [Зб. наук, пр.] / Ред. кол. : Н. Заверталюк Т. 14 (наук, ред.) та ін. – Д. : Пороги, 2013. Вип. 16. С. 56-63.
44. Сверстюк Є. Олександр Довженко. Розіп'ятий праворуч. На святі надій. *Вибране.* К. : Наша віра, 1999. С. 400-423
45. Святе Письмо старого та нового завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади. – *Ukrainian Bible 63 DC, United Bible Societies, 1991.,* Послання апостола Павла, с. 273
46. Сковорода Г. Повне зібрання творів. К.: Наукова думка, 1973. Т.1. 532с.
47. Тлумачний словник української мови : в 11 томах / ред. І. К. Білодід. Київ, 1970 1980. 840 с.
48. Троша Н. В. Концепт української історії в «Щоденнику» Олександра Довженка. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Літературознавство / За ред. проф. М. П. Ткачука.* Вип. 40. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2014, С. 289 – 300

49. Фащенко В. В. У глибинах людського буття : етюди про психологізм літератури. Київ : Дніпро, 1981. 279 с.
50. Фока М. Сугестія підтекстових смислів у кіноповісті «Земля» та в однойменному фільмі Олександра Довженка. *Вісник Львівської національної академії мистецтв. Серія: Культурологія*. Львів, 2016. Вип. 29. С. 98–108
51. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 160 с.
52. Художній досвід О. Довженка-прозаїка: збірн. наук. статей. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2020. 81 с.
53. Чому моральний дух настільки важливий на війні
<https://www.kyivpost.com/uk/post/4752>
54. Юнгер Е. Війна як внутрішнє переживання. Київ: Стилет і стилос, 2022. 136 с.
55. Яремчук Н.В. та Павлюк Н.Л.. «Онтологічна основа малої прози О. Довженка (на матеріалі новел «Воля до життя» та «Стій, смерть, зупинись!»)»
<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33502/1/%D0%9E%D0%9D%D0%A2%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%90%20%D0%9E%D0%A1%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%90%20%D0%9C%D0%90%D0%9B%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%98%20%D0%9E.%20%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%90.pdf>
56. Bartmiński J. Polski stereotyp matki. Językowe podstawy obrazu świata. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. S. 151–166